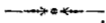


પ્રસ્તાવના.



ધણા વર્ષની અને અપૂર્વ મહેનતને પરિણામે આપ્યું
 મેન્ડનાથ મુખોપાધ્યાય સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતીનું
 ૧૬ મહોદ્દું ચરિત્ર લખવામાં ગેકાયલા છે. તે પુસ્તકના એક
 ઇંશ તરીકે અંગાળીમાં પોતે એક ન્હાનું પુસ્તક રચેલું, તેનું
 ભાષાંતર કરવા માટે પોતે મને કહેલું, અને તેથી આ ગાયેનું
 જરાતી ભાષાંતર મહે કરી આપેલું છે.

અર્ધ તારીખ ૭ મી }
 યોગસ્થ મને ૧૯૧૦. } કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

પ્રકાશકનું નિવેદન.

— → ૦ ← —

આ પુસ્તકને ગુપ્ત ઈપાઠ તેમજ ઉત્તમ કાગળ આદિથી સર્વાંગ સુદૃઢ બનાવી પ્રકાશિત કરવાની મારી અભિલાષા હતી, અને તેને માટે બનતો પ્રયાત્ન કર્યો, પરંતુ પુસ્તક તૈયાર થવાની વચમાંજ માત્ર શરીર અમનન્ધ થવાથી યુદ્ધ સંગો-પનનું કાર્ય માગથી પુર્ણ મતેલપકારક રીતે થઈ શક્ય નહોત્ય એમ સંભવ છે, અને તેથી કેઈ કેઈ સ્વજો વર્ણા શુદ્ધિ ગ્રહી ગઈ હજે તેને હું આપતી આપ્તિમાં નિદોષ બનાવવા પ્રયાત્ન કરીશ.

૪૬માઠી મુબઈ. {
તા. ૧૮-૧૦-૧૦ }

પ્રકાશક.
શરદ્ધ વલ્લભદાસ.

સૂચી પત્ર.

વિષય.	પૃષ્ઠાંક.
સૂચના. ૧
દયાનંદ તે કોણુ ? ૨
હિંદુ પ્રકૃતિ કેવી છે ? ૧૦
હિંદુ જીવન કેવું છે ? ૧૨
હિંદુ સમાજ કેવી છે ? ૧૬
સુધારકનાં લક્ષણ કયાં ? ૧૮
હિંદુ સુધારકના લક્ષણ કયાં કયાં ? ૨૭
દયાનંદ સુધારક ખરા કે નહિ ? ૩૮
દયાનંદ હિંદુ સુધારક ખરા કે નહિ ? ૫૪
દયાનંદ આદર્શ સુધારક કહેવાય કે નહિ ? ૬૨
ઉપસંહાર... ૬૮

આદર્શ સુધારક દયાનેદી

સૂચના.



જે રાગી હોય, તેને વેદની જરૂર પડે છે જે બગડેલું
હોય, તેને સુધારનારની જરૂર પડે છે જે રસ્તો ભૂલ્યું
હોય, તેને રસ્તો દેખાડનારની જરૂર પડે છે

જેમ માણસ તેમ માણસોના સમૂહ એટલે સમાજ
પણ રાગી હોય છે, બગડેલ હોય છે, કારણ મનુષ્ય અને
મનુષ્યના સમૂહને પરસ્પર સબંધ છે

કેટલાક કારણોને લીધે હિંદુ જાતીમા હમણા રાગે પગ
પેસારો કર્યો છે, ઘણા વરસોના બંધનને લીધે હિંદુઓના
સત્તાન બગડેલા છે, અને તેથી હિંદુઓને સુધારકની જરૂર
છે અને તે ઉપજી પ્રશ્ન ઉઠે છે કે હિંદુઓને દોરનાર
કોણ નીકળશે ? હિંદુ સત્તાર સુધારાનો ભાર કોણ વહેશે ?
તેના ઉત્તરમા હું એમ કહું છું કે, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી

દયાનંદ તે કોણ ?

હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કિનારા પર ઢાઠીઆવાડનો પ્રદેશ આવેલો છે, તેમાં નાના મ્હોટા ઘણા રજવાડા છે, તેમાંનાં એકનું નામ મોરવી છે. દયાનંદે પોતેજ કહ્યું છે કે “ મોરવીના રાજાને તાણે એવા એક ગામમાં મ્હારો જન્મ થયેલો ”. પોતે સન્યાસી હોવાથી પોતાનું જન્મસ્થાન યા કે માતા પિતાનું નામ તેઓ જતાવતા નહીં. એમનો જન્મ સંવત ૧૮૮૧ એટલે ઈ. સ. ૧૮૨૪ માં થયેલો. એમના પિતા ઐદિય ગ્રાહણ હતા તેમજ પૈસાદાર અને આણરૂદાર હતા, તેમજ ખરેખરા ચુસ્ત શિવભક્ત હતા.

ન્દાનપણથીજ દયાનંદની બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હતી, અને તેથી ચૌદ વરસની ઉંમરમાં તેા આખો યજૂર્વેદ તેમણે મ્હોટો કરી નાંખ્યો હતો. પરંતુ જેવી બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હતી, તેવોજ ન્દાનપણથી તેમને મંસાર પર કંટાળો હતો. જો અહાત તેા મંસારમાં રહી પોતે દરેક પ્રકારનું સુખ ભોગવી શકત. જે હેતુ, જે વૈરાગ્યનો અગ્નિ તેમના અંતરમાં થોટા થોટા જાગ્યો શરૂ થયો હતો તેણે મીઠે મીઠે વધારે જોર પકડી, દુનીયાદારીની હદમાંગી તેમને વધારે ને વધારે દર કરવા માંડ્યા. પોતાની એક જટનનું મૃત્યુ, અને મૃત્યુ વખતે

તેને થતી અસહ્ય પીડા, એજ દયાનંદને સંસાર છોડાવનારું કારણ. એ સળધે પોતે કહ્યું છે કે, “ જ્યારે મહારી આસ્યામ મહારાં મધળાં સગાંવહાલા મહારી ખહેનના મૃત્યુને લીધે રૂદન કરતા હતાં, ત્યારે હું એક પથ્થરના પૂતળાની માફક હાડ્યા આડ્યા વગર ઉભો ઉભો વિચાર કરતો હતો કે, આ સંસારમા દરેક માણુમને મોડુ વહેલુ કાળના મુખમાં જઈને પડવુ પડશે, અને તેથી એક દીવમે મારો પણ કાળ આવશે, માટે કયા જવાથી મૃત્યુની પીડામાથી છુટાય અને મુક્તિના દર્શન થાય, એ પ્રશ્ન મહારા મનમા ઉડવા લાગ્યો, તેથી મહે ત્યા ઉભા ઉભાજ નિશ્ચય કર્યો કે, ગમે તેમ થાય તોપણ મુક્તિનો રસ્તો લઈ મૃત્યુ કલેશથી હુ મહારૂ પોતાનુ રક્ષણ કરીશ ” આ મહાન સકટપ કરી, ધીમે ધીમે તેને સુદઢ બનાવી, એક દીવસે સાજે સંસારના રનેહનો છેવટનો ત્યાગ કરી, મુક્તિપથ શોધવાને દયાનંદ પોતાના ઘરમાંથી નીકળી પડ્યા તે વખતે તેમની ઉમર લગલગ એકવીસ વરસની હતી

દયાનંદે સાલજ્યુ હતુ કે માણુમ યોગબળથી મુક્તિ લાભ કરી શકે છે, આ વિચારથી ઘર છોડ્યા પછી તહેમણે કેાઇ યોગીની શોધ કરવા માડી જુદે જુદે ઠેકાણે જુદા જુદા યોગીઓ પાસથી યોગ વિષયનો અભ્યાસ કરી, જે વરસની આખરે નર્મદાને તીરે આવેલા ચાણોદ કરનાળીમા પોતે

વાસ કર્યો. અહિં તહેમણે સન્યાસ ગ્રહણ કર્યો અને દયાનંદ
 સરસ્વતીને નામે અહીંથીજ પ્રખ્યાતી પામ્યા. ચાણોડની
 પાસે વ્યામાશ્રમ છે, ત્યાં યોગાનન્દ નામે યોગમાં કૃશ્ણ
 એવા યોગી રહેતા હતા. તેમની પાસે જઈ પોતે યોગાભ્યાસ
 કરવા માંડ્યો પરંતુ તેનાથી તહેમને સંતોષ થયો નહીં, કારણ
 યોગ માર્ગની સીડીના ઉંચામાં ઉંચે પગથીએ તેમને ચઢવું
 હતું. તેથી નર્મદાને કિનારા છોડી હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગમાં
 ફરવું પોતે શરૂ કર્યું. એ પ્રમાણે ફરતાં ફરતાં ઉત્તર હિંદુ
 સ્તાનના હિમવાળા પ્રદેશમાં પોતે આવી લાગ્યા. આ વખતે
 દયાનન્દના મનમાં યોગ વિજ્ઞાતા એટલી પ્રખ્યાત રીતે પેશી
 ગઈ હતી કે જો કોઈ પણ જગાએ તેમને લાચક યોગી મળે
 તો પછી ત્યાં સો જાતના કલેશ હોય તો તે પણ વેઠી, રહે-
 વાને પોતે તૈયાર હતા. આજ કારણથી કોઈ વખત અખિ મડ તો
 કોઈ વખત જોશી મડ, તો કોઈ વખત તુંગનાથના શિષ્યરખર,
 તો કોઈ વખત હમેશ બરપ્રથી દંકાયલા અલકનન્દાના તટ પર
 જઈ, યોગ સિદ્ધ કરેલા મહાત્માઓની શોધ કરતા. આમ
 કરવામાં શરીરને જે અથડામણ પહોંચતી તહેનાથી પોતે
 પાછા હડતા નહિ. આ મતલબ બર લાવવા, કડણુ રસ્તો, દુર્ભેદ
 અરણ્ય, ન ચઢાય એવો પર્વત, બરફથી દંકાયેલા પર્વતનાં
 પકડા, જંગલી પશુઓથી ભરેલું જંગલ તેઓ ગણકારતા
 કરવા માંડ્યા. જ હેન પાર પાડવા દયાનન્દે એક એક કરતાં

અગીઆર વરસ ઠાઠી નાખ્યા, છતા મન માનતો સતોપ તેમને મળ્યો નહીં, તેથી હવે તેમણે અતૃપ્ત મને અહિતહિ ભમવા માડયું એવામા કર્મ સબ્બે મથુરામા એક મહાત્મા છે એમ ખબર પડવાથી, તરત પોતે તેણી તરફ કૃત્ય કરી

મથુરાના એ મહાત્માનું નામ વિરજનદ સ્વામી, એ સ્વામી આધ્યા હતા તેથી પ્રજ્ઞાચક્ષુ કહેવાતા, અને ખરેખર હતા પણ પોતે પ્રજ્ઞાચક્ષુ વિરજનનન્દનું પાડિત્ય, એમની પ્રતિભા, એમનું શાસ્ત્રનું જ્ઞાન અને એમની ધૃતિવા ચાલવાની પટુતા એ બધું અદ્ભૂત હતું આશરે પાંચ વરસની ઉંમરે તેમની બને આખ ગઈ હતી છતા શાસ્ત્રો બધા એમની નજર આગળ નાચી રહ્યા હતા એમના સબધમા એક વાત અત્રે ધ્વેની યોગ્ય ગણાશે એમનું કહેવું એવું હતું કે જેટલા ઋષિઓના બનાવેલા ઋથો છે તેટલા રહેશે અને મનુષ્યના બનાવેલા છે તેટલાનો નાશ થશે આ કારણથી વેદ વગેરે આર્ગ ઋથો તથા વેદોક્ત ધર્મને પોતાના હૃદયમા તેમણે ઉચામા ઉચું સ્થાન આપ્યું હતું, અને વૈદિકધર્મને પાછો જાગતો કરવાનો મહાન સંકલ્પ તેમના અતરમા સ્થાન કરી રહ્યા હતા પોતે ઉંમરે વૃદ્ધ થવા છતા પણ વૈદિક ધર્મના વિજયનો વાવગો પોતાના ખલાપર રાખી બેઠા હતા, અને હવે તે વાવગો કોને બંને ચઢાવનો ત્હેની શોધમા હતા, અને તે ચિતામા દીવમપર દીવમ આપ્યા જતા હતા એ સમયે દયાનન્દે જઈ ત્હેમને દડનત્ કર્યા

દયાનન્દને જ્ઞાન મેળવવું હતું, તેથી પોતે પેતાનો તે
 હેતુ વિરતનન્દને જણાવ્યો ખીલને જે જવાળ પોતે આપતા
 હતા તે તેમણે એમને પણ આપ્યો, કે “ તમે અત્યાર સુધી
 જે કાંઈ ભણ્યા હો તે ભૂલી જવ મનુષ્યપ્રણિત કોઈ અથ
 તમારી પાસે હોય તો તે જમનાના જળમા નાખી આવો,
 જેટલો વખત મનુષ્યપ્રણિત અથતુ અજવાળુ તમારા
 હૃદયમા પ્રકાશશે તેટલો વખત આર્શ અથતુ અજવાળુ ત્યા
 કાંઈ બ્રહ્મસર કરી શકશે નહિ ’ દયાનન્દે તેમ ક્યું, અને
 વિરતનન્દના શિષ્ય થઈ નવા ભાવથી અને નવી રીતે શિક્ષણ
 લેવાનું આદર્શ પાણિનીના સૂત્રથી શરૂ કરી મહાભાષ્ય
 અને નિરૂત વગેરે આર્શ અથો એક પછી એક શિખવા
 માડયા આ અથોના અધ્યયનથી દયાનન્દના હૃદયપર એક
 નવી જાતનો પ્રકાશ પડવા માડયો, કે જે પ્રકાશ અત્યાર
 પહેલા આજ્ઞા ણધા અથોના અભ્યાસથી પણ લહેમના જેવા
 મા આવ્યો નહતો આ પ્રકાશથી પણ લહેમના મનને પૂરેપૂરો
 સતોષ થયો નહિ, પરતુ એજુ તો હવે લહેમને ચોખ્ખી
 રીતે જણાયુ કે એ પ્રકાશની સહાયતાથી પોતાની ધારેલી
 વસ્તુ મેળવી શકાશે અભ્યાસ પૂરો કરી દયાનન્દે જવાની
 ઠા માગી, વિદાય કરતી વખતે વિરતનન્દે પોતાના વહાલામા
 વહાવા રિયને આશિર્વાદ દીધો અને કહ્યું કે, “ ત્હમારે
 મુને એક વચન આપવું પડશે દયાનન્દે પૂછ્યું, “ કેવું

વચન, તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે". વિરજનનદે કહ્યું, "જેટલા દીવસ તહમારે આ દુનીઆમાં જીવવાનું હોય તેટલા દીવસ વૈદિક ધર્મની ફરી સ્થાપના કરવા ઠમર બાંધી મંડયા રહેવું." દયાનનદે કહ્યું " તથાસ્તુ ". આવી વિદાયગીરી લઈ પોતે ચાલી નીકળ્યા.

મથુરાથી આગ્રા આવી ત્યાં થોડા દહાડા વાસો કર્યો. આગ્રેથી ગ્વાલીઅર, જેપુર, અજમેર વગેરે જગાએ જઈ જુદી જુદી જાતના ધર્મો વિશે સંવાદ તથા તર્કયુદ્ધ કરવા માંડયા અને તે સઘળા આગળ વેદોક્ત ધર્મનું શ્રેષ્ઠપણું મતાવવા માંડ્યું. છેવટ સંવત ૧૯૨૪ (ઈ. સ. ૧૮૬૭) ના ફુલમેળામાં આવી, હરદ્વારની ઉંચી ભૂમીપર ચઢી વૈદિક ધર્મના વિજયનો ડંકો વગાડવો શરૂ કર્યો. એ ડંકાનાદથી ઘણાએ ચમકી ઉઠયા; એ સાંભળી, દડી, પરમહંસ, પરિત્રાજક વગેરે માંહે માંહે બોલવા લાગ્યા કે " આ શું ? આ કોણ ? " ટૂંકામાં, એજ સમયથી દયાનનદેખી સૂર્ય પ્રકટ થયો એમ કહીએ તો ચાલે.

કેટલોક વખત ગયા પછી, હરદ્વારની તળેટી છોડી નીચે આવી ગંગાના પ્રવાહની જોડે જોડે વૈદિકધર્મનો પ્રસાર કરવાના ઉદ્દેશથી ગંગાની આસપાસના પ્રદેશમાં પોતે ફરવું શરૂ કર્યું. ઘડમુકતેશ્વરથી કાંપિલ, કાંપિલથી ફરકાબાદ, ત્યાંથી કાનપુર ને પ્રયાગ ને ત્યાંથી કાશી સુધીની મુસાફરી કરી.

કાશીમા વૈદિકધર્મનું નિશાન દેરકાવવા માટે અને બનાવ
મની ધરતીપર ઉભા રહી ઉચ્ચ નાદે બોલવા માટે કે
"શાસ્ત્ર ગૈનાદિ મત્રદાયો વેદનિરુદ્ધ છે, તિવક ત્રિપુદ્ધ
ધાણુ કવુ તે વેદની ઉવટુ છે, અને પાપાગુ વગેરેની
મૂર્તિ પૃથ્વી તે પણ વેદોપાધર્મની વેગ્યુ છે. આ
અવાજ માલગી મશીના લોકમા મહા ઉત્પાત થઈ રહ્યા
દયાનન્દનો પગભવ કરવાની મનજબથી એક મદામળા
બોલાવવામા આવી એ મલામા ગુ થાય છે તે લેવા આ
નન્દનાગની મામે લોકોની એક મદા ન્હોટી મેદની મગી
કાશીનિવાસી મગદૂમ ઇન્દ્રીપ્રગાદ નાનયતુ એ મલામા
પ્રમુખ થયા ત્યામી વિગુદાનદ, પડીત બાવશાસ્ત્રી વગેરેએ
પડીતોના પ્રતિનિધી થઈ દયાનન્દ લેટે શાસ્ત્ર સત્રામ
આદ્યો તેમા દયાનન્દનો યશ અપનન્નિત રવો કાશીન
મ્હોળા મ્હોળા પડીતો પણ એવુ દેખાડી શમ્યા નરિ કે
પાપાણાદિ મૂર્તિનું પૂજન કરવાનું વેદમા પ્રુ છે પરંતુ
માહોમાહો કોલાદવ મ્ની ઉડી પડીતો બોલ્યા કે 'દયાન
ન્દનો પાજ્ય થયો છે ' જ કોલાદવને લીધે આખી
કાશીને નાથે પ્રવચન યુ, આ શાસ્ત્રનગ્રામને લીધે આપુ
મશી નાર મપી ઉચુ અને એ મપી અમર આજ
વિદુશ્ચા ના પડી ઇ અને તેમી આખો દેશ મપી ઉચો-
દયાનન્દનું નામ અપ્પા બરખડના મેગાન ૧૧૧

લાગ્યું. હવે દયાનન્દે બિહાર તરફ જઈ, બંગાળામાં આવી, મદ્રાસ સિવાય હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રદેશો તરફ ભ્રમણ કરી વૈદિક ધર્મવિષે વ્યાખ્યાન કરવાં શરૂ કર્યાં. મુંબઈ, રજપુતાના, પંજાબ વગેરે જે જે સ્થળોએ જતા ત્યાં, તે સ્થાનના પંડીતોને વિચાર્યુદ્ધ કરવા આમંત્રણ કરતા. મૂર્તિપૂજા વેદ પ્રતિપાદિત નથી, અને તેથી તે ખોટી છે, એ વાત પ્રગટ કરનાર દયાનન્દ પોતે એક હોવા છતાં હજારો મનુષ્યોના જીવોને તેણે કાચ કર્યું; અને આ વાત આર્યાવર્તની ચારે દિશામાં પ્રચલિત થવા લાગી. ધગધગતા અગ્નિના ભડકા જેમ એકાએક હોલવાય નહિ, મ્હોટા નદીના પ્રવાહને સહજમાં અટકાવી શકાય નહિ તેમ દયાનન્દનો પ્રતાપરૂપી અગ્નિ હોલવાયો નહિ, અને નદીના પ્રવાહની માફક તેમની ગતી પણ રોકી શકાઈ નહિ. આ સિવાય તેમણે ઠેકાણે ઠેકાણે વૈદિક પાઠશાળાઓ સ્થાપી, આર્યસમાજનો પાયો નાંખી વૈદિક ધર્મના પ્રચારનો રસ્તો ખોલ્યો, ગાય વગેરે પશુઓનું રક્ષણ કરવા સભાઓ સ્થાપવાની સૂચના કરી, અને એવાં એવાં બીજાં ભરતખંડનું શ્રેય કરવાનાં કાર્યમાં તત્પર રહી ઈ. સ. ૧૮૮૩ (સંવત ૧૯૩૯) ની ૩૦ મી અક્ટોબરે દીવાળીને દીવસે આખા હિંદુસ્તાનની દીપમાળાને હોલવી નાંખી, આ લોકમાંથી પરલોકમાં વાસ કર્યો. દયાનન્દનું ચરિત્ર ટૂંકમાં આવું છે.

હિંદુ પ્રકૃતિ કેવી છે?



દયાનન્દ આદર્શ સુધારક હતા કે નહી તે હવે જોવાનું છે. તેનો વિચાર કરતાં હિંદુ એટલે કોણ તે જોવું પડશે. જેમ શરીરના રોગના ચિકિત્સકને શરીરની પહેલાંની પ્રકૃતિ કેવી હતી તે જાણવું જોઈએ તેમજ હિંદુ સુધારકને હિંદુ-સમાજની પ્રકૃતિ જાણવી જોઈએ. હિંદુ કોણ, હિંદુની પ્રકૃતિ કેવી, હિંદુનું જીવન કેવું, હિંદુસમાજ કેવી, એ સઘળું આપણે જાણવું જોઈએ. અત્રે હિંદુપ્રકૃતિનો વિચાર કરીશું.

અત્યાર સુધીમાં પૃથ્વીપર જે જે જાતિનો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થયો છે, તેમજ આજે પણ દુનીયાની જુદી જુદી જાતોમાં જે ગુણ રહેલા છે, તેમની જોડે સુકાળલો કરતાં હિંદુઓમાં જે ગુણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. એ જે ગુણને આપણે હિંદુપ્રકૃતિ કહીશું.

એ જે ગુણમાંથી એક એ છે કે હિંદુ સૂક્ષ્માભિમુખી છે, અને ખીજી જાતો સ્થૂલાભિમુખી છે. હિંદુ સૂક્ષ્મમાંથી નીકળી સ્થૂલમાં પ્રવેશ કરે છે, ખીજી જાતો સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મમાં આવી ગઈ છે અથવા તો આવતી જાય છે. આજ કારણવટે મંત્રદૃષ્ટા મહર્ષિઓ આત્માના ઉત્ત્વગ પ્રકાશવટે જીવનની આગલી પાછલી વાત પહેલેથી પામી શકતા હતા.

આજ કારણથી પ્રશાંતચિત્ત પ્રાદ્ધણો પ્રદ્ધાવર્તની પવિત્ર ભૂમી પર જેમી જીવનનું લક્ષ્ય સ્થિર કરવાના ઉદ્દેશથી કઠોર તપસ્યા કરી, લક્ષ્ય સ્થિર થયા પછીજ મસારમા પડી ન્હાના પ્રકારનું જીવન ગાળના હતા હિંદુનું એ લક્ષ્ય તે શું ? સત્ત્વસ્કૃતિ યા પ્રદ્ધપ્રાપ્તિ તે એ લક્ષ્ય.

હિંદુનો ખીજો ખાસ ગુણ તે એ છે કે, બધી રીતે તે પોતે પોતાના લક્ષ્યને અનુસરી ચાલે છે, લક્ષ્ય જેનું નક્કી થયું કે પછી પોતાના આખા જીવનનો પ્રવાહ તે લક્ષ્યને અનુસરી ચલાવે છે, યાતો તે લક્ષ્ય તરફ લઈ જાય છે દુકામા પ્રદ્ધ અથવા પ્રદ્ધપ્રાપ્તિને હિંદુ પોતાનું કેન્દ્ર બનાવે છે સૂર્યમહામા જેમ પ્રકુ નક્ષત્ર વગેરે સૂર્યને પોતાનું કેન્દ્ર યા મધ્યબિંદુ ગણી ફરે છે. તેમ હિંદુ પ્રદ્ધને કેન્દ્ર ગણી પોતાના કર્મક્ષેત્રમા ભ્રમણ કરે છે * નદીનો પ્રવાહ જેમ નીચા પ્રદેશોમા વહે છે, અગ્નિની શિખાઓ જેમ ઉચે ચઢે છે, તેમ હિંદુનું જીવન પણ હમેશ સત્ત્વસ્કૃતિ અથવા પ્રદ્ધપ્રાપ્તિ તરફજ કામ કર્યું જાય છે બલકે, જતું હતું આ હેતુને લીધે ગૃહસ્થાશ્રમી હિંદુનું ઘર તે પોતાના સ્વાર્થસિદ્ધિની સાધન ભૂમિ નથી, પરિવાર તે વિલાસ કરવાનો ડેલિકુજ નથી સસાર તે ન્હાના પ્રકારના ભોગવિલાસ

આ “ હિંદુ ” શબ્દ હાનના અધોગત થએના હિંદુએને ઉદ્દેશી વાપરો નથી

કરવાની લીલાભૂમિ નથી-અને સ્ત્રી તે મનુષ્યની પશુવૃત્તિને માત્ર સંતોષ આપનારી સોખતણુ નથી, એમ તે (આગલા વખતનો હિંદુ) ગણતો. એ કબૂલ કરીશું કે રોમ સૌભાગ્યસંપદના ઉંચામાં ઉંચે શિખરે પહોંચ્યું હતું, ગ્રીસ જ્ઞાનના ગૌરવવટે વજનદાર રહ્યું હતું; એ પણ કબૂલ કરીશું કે યુરોપની હાલની જાતીઓ ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ વગેરેએ જુદી જુદી જાતનાં શાસ્ત્રોનાં જ્ઞાનવટે ઉન્નતિની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી, આ દુનીઆમાંના લોગવવાના લોગ અને સુખનાં સેંકડો દ્વારો ખોલ્યાં છે, પરંતુ એ બધું છતાં પણ એમ તો નહિજ સ્વીકારાય કે, હિંદુ સિવાયની ખીજ કોઈ જાતે, જીવનના કર્મક્ષેત્રમાં ઉતરતાં પહેલાં, તે જીવનનું લક્ષ્ય સ્થિર કરી, તે લક્ષ્યને અનુસરી, નહાતું, મ્હોટું, કુંડુંખી કે સામાજિક સઘળું કાર્ય તે લક્ષ્ય તરફ નજર રાખી કર્યું હોય. આજ હિંદુઓનો ખાર ગુણ-એજ હિંદુ પ્રકૃતિ.



હિંદુ જીવન કેવું છે ?

જે પ્રમાણે હિંદુ પ્રકૃતિ સત્વને અનુસરી ચાલનારી છે તે પ્રમાણે હિંદુ જીવનની ગતિ સત્વનો વિકાસ કરનારી છે હિંદુ જીવન એટલે શું ? ચાર આશ્રમ તે હિંદુ જીવન. એ ચાર આશ્રમ ઉપરજ હિંદુ જીવનનું અસ્તિત્વ અને ત્હેની ઉન્નતિ આધાર રાખે છે. એ ચાર આશ્રમ તે બ્રહ્મચર્ય, ગૃહ-

સ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ. વેદાધ્યયનનું નામ બ્રહ્મચર્ય, વીર્યધારણનું નામ પણ બ્રહ્મચર્યજ. કારણ વીર્યધારણ વિના વેદાધ્યયન અથવા તો જ્ઞાનાર્જન થઈ શકેજ નહિ, માટે સાધારણ રીતે વીર્યધારણ તેજ બ્રહ્મચર્ય કહેવાય. હવે વીર્યધારણ શી રીતે થાય ? વિલાસને ત્યાગ કરવાથી અને કઠોરતા પકડવાથી. આટલા માટે બ્રહ્મચારીને મોજશોખ છોડી સખત જિંદગી ગાળવી પડે છે. આ ઉપરાંત અગ્નિની પરીક્ષા કરતાં બ્રહ્મચારીને શીખવું પડે છે, ત્હેનું કારણ કે પાછળથી સંસારમાં પડતાં લોભને અગ્નિ ત્હેને બાળી નાંખે નહિ. વળી ત્હેને વાયુની પરીક્ષા કરતાં શીખવું પડે છે, કે જેથી પાછળથી ત્હેને લાલસાડૂપી વાયુ ઉડાડી દઈ શકે નહિ, તેમજ ત્હેને રસ્તા પારખતાં શીખવું પડે છે કે જેથી સંસારના અતિ કૂટિલ અને ખરાબ માર્ગો ત્હેને ગભરાવી મૂકે નહિ.

બ્રહ્મચર્યની શક્તિ અસાધારણ છે, તેવોજ ત્હેનો પ્રભાવ છે. જો કોઈ સવાલ કરે કે ભરતખંડ ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખર પર શાથી ચઢ્યું તો તેનો જવાબ એ છે કે બ્રહ્મચર્યને લીધે. જો કોઈ સવાલ કરે કે હિંદુઓજ પૃથ્વી પર જ્ઞાન અને ધર્મના પ્રવર્તક શા માટે થયા, તો તેનો જવાબ પણ એજ છે. જો કોઈ સવાલ કરે કે સાહિત્ય સંપન્નમાં હિંદુઓ ઉચ્ચું સ્થાન કેમ લોગવે છે તો તેનો જવાબ પણ એજ છે. મનુષ્યના સાહિત્યમાં પણ કેટલો આવિર્ભાવ અને કેટલો તિરોભાવ થાય છે ? કેટલા ગ્રંથકાર ચઢે છે ? કેટલા

અંતકારનો થોડા વખતમાં નાશ થઈ જાય છે. કાળનાં અવિ-
 શ્રાન્ત મોઝાં લહેમને કયાં લઈ જઈને ફેંટી દે છે, લેનો-
 કોણ નિર્ણય કરે ? છતાં આજે મહાભારતનો તિરોલાવ કેમ
 ઘટતો નથી ? તેમ એ મહાભારતઘર કૃષ્ણદ્વૈપાયનનું, નામ
 હજી કેમ નાશ પામ્યું નથી ? આજે પણ મહાભારતનું કેમ
 વજન પડે છે, આજે પણ મહાભારત પોતાનું મૂળ ગૌરવ
 શી રીતે સાચવી રહ્યું છે ? તેનો જવાબ એટલોજ દષ્ટ
 શકાય કે જે બુદ્ધિદારા મહાભારત રચાએલું તે બુદ્ધિ
 આપણા જેવા સાધારણ માણસમાં નથી; જે માણસમાં એવી
 બુદ્ધિ હતી તે બ્રહ્મચર્યને લીધે જન્મ પામી હતી. આ ઉપરથી
 કબૂલ કરવું પડશેજ કે હિંદુઓને હમેશની ઉન્નતિ પ્રાપ્ત
 કરવાનું કારણ બ્રહ્મચર્યજ હોઈ શકે, અને સાથે સાથે
 એટલું પણ કબૂલ રાખવું જોઈએ કે જે દીવસથી બ્રહ્મચર્યની
 પ્રથા નાશ પામી છે, તે દીવસથી હિંદુસ્તાનપર આપ્રતપર
 આક્રમ અને દુઃખપર દુઃખ આવી ગયાં છે, અને લેની
 પડતી દીનપર દીન થવા લાગી છે.

બ્રહ્મચર્ય પછી ગૃહસ્થાશ્રમ આવે છે. બ્રહ્મચારી બ્રહ્મ-
 ચર્ય પૂર્ણ કરી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પેસે છે. જેમ બ્રહ્મચર્યના હેતુ
 મત્વસ્કૃતિ મેળવવાનો હતો, તેમ ગૃહસ્થાશ્રમનાં શિક્ષણ
 તથા વ્યવસ્થાપણ એજ હેતુ તરફ લઈ જાય છે. જેનાથી
 હૃદયમાં સાધુભાવ તથા સારી લાગણીઓના સમૂહનો વિકાસ

ધાય, જેનાથી કુંડુંબ કળીલાથી વીંટળાએલા રહેવા છતાં
 માણસ શાંત ચિત્તે પરમાર્થનું ચિંતન કરવામાં તત્પર રહે,
 એ સઘળી ણાળત ધ્યાનમા રાખી હિંદુઓના ગૃહસ્થાશ્રમનું
 ણધારણુ ઘડવામાં આવીયું છે. ગૃહસ્થ હિંદુને પાંચ મહા-
 યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવું પડે છે નૃયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, ધ્રુવયજ્ઞ
 વગેરે, દરેકે દરેક યજ્ઞ હૃદયની ઉચ્ચવૃત્તિઓને અસ્તિત્વમાં
 લાવી પોશે છે. તેમાંના કેટલાક શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને પ્રીતિની
 પુષ્પમાળાથી જીવનને શોભાવે છે, કેટલાક પરાર્થપરતા
 શિખવી હૃદયમા વિશ્વપર પ્રીતિની વૃત્તિ જગાડે છે, કેટલાક
 ઉદારતાની ઉચ્ચામા ઉચ્ચી ટોચે પહોચાડી, ન્હાનામા ન્હાનો
 માણસ હોય તો તેને પણ અતિ મ્હોટા વિશાળ વિશ્વ જોડે
 એકાત્મ થઈ જવાનો ઉપદેશ કરે છે. દૂષ્ટમા આ ગૃહસ્થા-
 શ્રમની નીતિની માફક વાનપ્રસ્થની નીતિપણુ સત્વનો વિકાસ
 કરે છે. વાનપ્રસ્થ પછી નન્યાસ સન્યાસની સઘળી ક્રિયા
 એક મરખી સત્વની સ્કૂર્ત્તિ કરવા માટેજ ચોલએલી છે
 આ ઉપરથી જણાશે કે આ ચારે આશ્રમ પહેલેથી છેલ્લે
 સુધી હિંદુના જીવનમાં સર્વાંશે ધ્રુવભાવનો વિકાસ કરે છે
 ને આત્મિકતાને ઉદ્દીપન કરે છે *

* આ મિત્રાય હિંદુ જીવનમા ખીલત મોળ સરકાર પણ છે.
 ૩ જેનો કોશ પણ શરીરને અને મનને શુદ્ધિ આપવાનોજ છે દેહશુદ્ધિ
 ને મનશુદ્ધિ વડે સત્વ ભાવનો ઉદય થાય છે. પરંતુ તે પ્રકરણ
 આ દ્ર્કા નિગમમા આપ્યું નથી

હિંદુ સમાજ કેવી છે!



જેવી રીતે હિંદુ જીવનમાં ચાર આશ્રમ છે તેવી રીતે હિંદુ સમાજનાં ચાર અંગ છે. એ સમાજરૂપી શરીરનું માથું તે બ્રાહ્મણ, હાથ તે ક્ષત્રી, જાંઘ તે વૈશ્ય અને બે પગ તે શૂદ્ર. માણસના શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે જેમ માથા તથા પગ બંનેની જરૂર છે તેમ હિંદુ સમાજના રક્ષણ માટે બ્રાહ્મણ તથા શૂદ્ર બંનેની જરૂર છે. માથું મિલતસ કરી બે પગની ઉપેક્ષા કરે તો પછી શરીરનું યંત્ર ચાલેજ નહિ, તેમજ બ્રાહ્મણ પણ બે મહોટાઈમાં ખેંચાઈ, શૂદ્રને ધિછારી કાઢે તો પછી એક ક્ષણ પણ હિંદુ સમાજ નભે નહિ. એ કહેવાની જરૂર નથી કે કાર્ય સમષ્ટિ ઉપર સમાજની સ્થિતિનો આધાર છે અને કાર્ય શુભલા ઉપર-રીતસર કામ થતું આવે તેના ઉપર સમાજની ઉન્નતિનો આધાર છે. માટે જુદી જુદી જાતના કાર્ય પ્રવાહ તથા જુદી જુદી શક્તિએાધી રચાએલા આ સમાજ યંત્રને ચલાવવા માટે એક વેદ પાઠી બ્રાહ્મણમાં કે એક પાલખી ઉચ્ચ કનાર લોઈ જેવા શૂદ્રની ઉપયોગીતામાં ખરી રીતે ભેદ રહેલોજ નથી, અને ખરૂંજોતાં ભેદ છે પણ નહિ. તે ઉપરથી જે કોઈ એમ ધારતો હોય કે બ્રાહ્મણ તો માત્ર પોતાનું લલ્લું કરવા માટેજ છે, પોતાની મહોટાઈ વધારવા ખાતરજ ભસ્તખંડની વર્ણ

વિભાગરૂપી ભૂમીમાં તહેલે ઝેરી આડનાં બી શેખ્યાં છે, તે તે તેની ભૂલ છે. તે માત્ર બહુજ દૂંડી નજરનો છે, એમ સમજવું.

આ ન્હાના સરખા નિબંધમાં વધારે વિસ્તારપૂર્વક લખાણુ ન કરતાં એટલુંજ કહેવું ગણ થશે કે ચાર આશ્રમ વાળા હિંદુજીવનની માફક ચાતુરવર્ણુ વાળી હિંદુ સમાજ પણ સત્વસ્કૂર્તિની સહાયકજ છે. પરંતુ હિંદુ પ્રકૃતિનું એ લક્ષ્યબિંદુ એકદમ યા એક દિવસમાં કાંઈ પ્રાપ્ત થતું નથી. દુનીઆતું એક સાધારણ કામ પણ તરત યા એક દીવસમાં થઈ શકતું નથી તેા પછી માનવપ્રકૃતિનું જે છેલ્લામાં છેલ્લું પગથીઉં પ્રહ્લપ્રાપ્તિનું તે એક દીવસમાં તેા શું પણ એક આખી જીંદગીમાં પણ સાધ્ય થવું મુશ્કેલ છે. આટલા માટે હિંદુ અધિકારવાદી કહેવાય છે. વળી કમ વાદી પણ કહેવાય છે, કારણુ પ્રહ્લચર્યાદિ આશ્રમ તરફ તહેનું વલણુ હોય છે. અને અધિકાર વાદી એટલે કે પ્રાહ્લણુ વગેરેની વર્ણુપરંપરા પણ તે કખૂલ રાખે છે, કમવાદ એટલે ચાર આશ્રમ અને અધિકારવાદ એટલે હિંદુની ચાર વર્ણુ. અધિકારવાદ દાર્યાગતપણા ઉપર સ્થપાએલો છે, અને તેથી ઉન્નતિ તથા અવનતિ બનેનો તે સહાયક અને પોષક થઈ પડે છે. દૂંકામાં અધિકારવાદના મૂળ ઉદ્દેશનો સહજ પણ વિચાર કરતાં જણાશે કે જેમ તેમાં એક અમુક અધિકાર

વાળાને ધીજી અધિકારના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવા દેવામાં આવતો નથી, તેમ અમુક અધિકારવાળાને હુમેશ સુધી તેના તેજ અધિકારવાળા પ્રદેશમાં ણાંધી રાખવામાં પણ આવતો નથી; અને તેથી હિંદુઓની આ વર્ણવિભાગની પ્રણાલીકા કાંઈ શૂદ્રને હુમેશ શૂદ્રપણામાં રાખવા માંગતી નથી, તેમજ કેવળ બ્રાહ્મણ કૂળમાં જન્મ લીધાથી અમુક માણસને બ્રાહ્મણત્વના પૂજ્ય અને પવિત્ર આસન પર બેસાડતી નથી. એણે તો કવચ, ઐક્લવ્ય વગેરે શૂદ્રોને ઋષિ તરીકે માન્યા છે અને નિરક્ષર અને દુષ્ટાચારી બ્રાહ્મણોને વગર સંકેતે બ્રાહ્મણત્વના આસનપરથી ઉતારી પાડ્યા છે. નીચા અને ઉંચા દરેક વર્ણનાં માણસો જેમ તે છેએ અધિકાર મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ શૂદ્રો પણ તેજ અધિકાર મેળવવા તરફ પોતાનાં પગલાં માંડે છે. તેથી એમજ કહીશું કે હોમ, અર્ચન, વગેરે કરી જેમ બ્રાહ્મણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ મેળવવા મથે છે, તેમ શૂદ્ર પણ બ્રાહ્મણોના પગ ઘોઇ, બ્રહ્મધામ તરફજ પોતાનાં પગલાં માંડે છે. જાને વચ્ચે ભેદ એટલોજ છે કે કોઇ એ મહાલક્ષ્ય બિંદુની પાસે જઇ પહોંચે છે, તો કોઇ થોડે આગે રહે છે.



સુધારકનાં લક્ષણ કયાં ?

શરીરચેષ્ટા સંપૂર્ણ થઇ. હવે શરીરના રોગ પારખનાર
 યા સાત્ કરનારની ચેષ્ટા કરીએ. એ રોગ શું છે તે જણા-

વવાની જરૂર નથી. કારણ લખનાર, વાંચનાર, ભાષણ કરનાર અને સાંભળનાર જ્ઞાને એ રાગે સપડાવેલા છે. હિંદુઓ કેવા છે તે આપણે જ્ઞેયું, હુવે તેમને સુધારનારનાં લક્ષણ કેવાં જ્ઞેયંએ તે આપણે જ્ઞેયંએ.

સુધારકે પહેલાં તો પોતાની જાતિને ધરાવે જાણવી જ્ઞેયંએ. જો તે સ્વજાતિને જાણતો હોય તોજ તેની પ્રકૃતિ પણ જાણે. કયા કયા અંશની પોતાની જાતિ બનેલી છે, તે પણ તેણે વિચારવું જ્ઞેયંએ. જાતિની પ્રકૃતિ તે શું? પૃથ્વી પર જે જાતિ જન્મી છે યા જન્મે છે તે દરેકમાં કાંઈને કાંઈ સારા ગુણ હોય છે. એ ખાસ લક્ષણ કે ગુણ તે તે જાતિની પ્રકૃતિ. તે જાણવા માટે તે જાતિનું સાહિત્ય સારી રીતે જાણવું જ્ઞેયંએ. કારણ તેના સાહિત્યમાં તે દરેક જાતિની પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ પડેલું હોય છે. દરેક કોમની ઉન્નતિ, વિકાશ, વિકૃતિ કે અધોગતિ જેવી રીતે તહેના સાહિત્યમાં સ્પષ્ટ અક્ષરે લખાયેલી હોય છે તેવી રીતે ખીજે કશે જડતી નથી. વળી જેમ સાહિત્યમાં તેમ તહેના આદર્શ તથા રીત રિવાજમાં પણ અમુક કોમની પ્રકૃતિ વિદ્યમાન હોય છે. એટલે કે અમુક કોમ ણાબત જ્ઞાન હોવું એટલે તહેના સાહિત્યના જ્ઞાન સાથે તહેના આદર્શ તથા રીતિ નીતિની પણ બહુ સારી માહિતિ હોવી જ્ઞેયંએ જો આ જ્ઞાન ધરાવેર હોય નહિ તો પછી એ જાતિરૂપી શરીરમાં કયાં બગાડો

થયો છે તેની ખગર પડે નહિ; અને ખગાડો તથા રોગ જડે નહિ તો તે સુધરી શકે નહિ, માટે પોતાની જાતિ સંબંધીનું જ્ઞાન સુધારકને અવશ્યનું છે. જેમ વૈદ્યને નાદીજ્ઞાન જરૂરનું છે, તેમ સુધારકને સ્વભૂતિનું જ્ઞાન જરૂરનું છે. પરંતુ દિલગીરી એટલી છે કે આ રોગથી પીડાતા દેશમાં નાદી જ્ઞાન વગરના વેદો ઘણા છે.

ખીનું લક્ષણ એ છે કે ત્હને પોતાની જ્ઞાતિ પર પ્રેમ હોવો જોઈએ. જે જાતમાં આપણે જન્મ લીધો, જેમાં આપણે ઉછર્યા, જેની શક્તિ અને સહાયતા વડે આપણે મનુષ્ય લોકમાં મનુષ્ય તરીકે ફરી શકીએ છીએ, તે જાતિ સાથે સુધારકને પણ પ્રીતિના સૂત્રથી બંધાવાવું જોઈએ. એ જાતિ માટે આપણને લાગણી ન હોય, ત્હેના પર પ્રીતિ ન હોય તો પછી ત્હેના કલેશ રૂપી કલંકથી આપણને મનમાં દુઃખ શી રીતે થાય? અને જો દુઃખ ન થાય તો તે કલેશ ફર કરવા કમર બાંધી કોણ ઉભું રહે? તમે, ઓ હિંદુઓના ઉદ્ધારક! કહો કે કાકા કૌઆની માફક કેટલા શીખવેલા શબ્દો તમે એ ઉદ્ધારના સંબંધમાં બોલ્યા જાવ છો? અને તમે, ઓ સુધારક! કહો કે આ રોગી અને અપમાન પામેલા હિંદુની અમક્ષ માત્ર વાણી રૂપી પીછી લઈ તમે કેટલાં આશા ચિત્ર પાડી જતાઓ છો? આ બધું છતાં પણ તમને કોઈ હિંદુ કહે તો તમે લજવાઈ મરે છો, હિંદુઓની ભાયાનો ઉપહાસ કરો.

છો, અને હિંદુ રીતિ નીતિ બેઠે કોઈ પણ જાતનો સળધ ન રાખવો એ તમારા જન્મનું તમે સાર્થક સમજો છો. આંતું હોય તો તમને સુધારક કહેવાય. ના, તમારાથી તો બને તેટલા દૂર રહેવું જોઈએ.

ત્રીનું લક્ષણ તે રક્ષણપરતા સુધારકે વિનાશ કરવાને બદલે રક્ષણ કરવા તત્પર રહેવું જોઈએ જેઓને સમાજ અથવા કોઈ સામાજિક ફરીતી જડી આવે તેઓ તેનો નાશ કરતાં કરતા વિનાશજ કરવાની રીતિ પકડી ચાલે, તેમને ખરી રીતે સુધારક કહેવાય નહિ જે છે, તેને રાખવાથી સાડ થતું હોય તો સુધારક તે રાખશેજ. જે જીર્ણ થઈ ગયું હોય, તેમાંથી સાડ કાઢી લઈ, પછી તેને ઉખેડી નાખશે, તે પનીત થઈ ગયું હોય યા પડવા માડતું હોય, તે બે એક-દમ ન કરવા જેવું નહિ હોય તો, સુધારક તેનામાં નવી શક્તિ મૂકવાની યોજના કરી, તેને પૂરી ઉભું કરશે. આને લીધે સુધારક નવા કરતા જૂના તરફ વધારે પક્ષપાત બતાવશે અને તેની ગતિ પણ ઉતાવળાને બદલે ધીમી રાખશે. વીજળીનો વેગરાખવાથી દુનીઆનામાં એકે સુધારાનું કામ થયું નથી મદગતી ન હોય ત્યાં સુધી વિચારશીલ થવાય નહિ ને વિચારશીલ ન થવાય તો રક્ષણપર થવાય નહિ ને રક્ષણ પર ન થવાય તો સુધારાશીલ વ્રાનું ઉદ્ધાપન થાય નહિ

ચોથું લક્ષણ સત્યનિષ્ઠા છે વગર કોઈ હિંમેશ સત્યનો આધાર લેવો તેનું નામ સત્યનિષ્ઠા જર્મનીના પ્રખ્યાત સુધારક

માર્ટિન લૂથરને જ્યારે પોપ જોડે વાંધો પડ્યો હતો, ત્યારે વર્મ્સ (Worms) શહેરમાં એક મોટી મલા ભરવામાં આવી હતી અને ત્યાં ત્રેને હાજર ગઢેવાતું કહેવામાં આવ્યું હતું. એ સલામાં યૂરોપની આખી શક્તિ તથા ન પતનો સમાવેશ થઈ ગયો હતો એમ કહીએ તો ચાલે એમા જોડેલા સત્તથી તે ંક સુધી નૌ લૂથરના મહાન શત્રુ હતા. એ મહા મલામાં હાજર ન થવું એવો લૂથરનો એકેએક મિત્ર એને આશ્રહ કરતો હતો પરંતુ ત્રેમની મલાહ ન સાભગતાં લૂથરે ત્રેમને સ્પષ્ટ પત્તે કહ્યું કે, “અગર જો કે આ શહેરનાં છાપરાને જેટલાં નળીયા છે તેટલા મહારા શત્રુઓ-અથવા કે મેતાનો-વર્મ્સમા હશે તો પણ હું ત્યાં હાજર થઈશ ” * આ વીરશયિત વાણીને સાભગી ત્રેના મિત્રો પણ વિન્મિત થઈ ગયા. લૂથર નિશ્ચિતપણે વર્મ્સની સલામાં હાજર થયો અને પોતાનો જયનો ડોકો વગડાવ્યો આતું નામ સત્યનિષ્ઠા.

કોઈ કહેશે કે સુધારકને મન્યનિષ્ઠ હોવાની શી જરૂર છે ? તેનો જવાબ એ છે કે નિડરપ્લૂની અને અતી ઘણા ળગશાળીપણા (જોગ) ની ત્રેને જરૂર છે. જે ળમ

* Go, tell your master that though there should be as many devils at Worms as there are tiles on its roofs, I would enter it, Martin Luther: The Great European Reformer P 88

કેટલો વખત થયા કરોટો લોકોની પ્રીતિ તથા શ્રદ્ધા મેળવી મજબૂત થયો હોય, જે કુરીતિ હજારો વરસ થયા લાખો લોકોના મનમાં જડ ઘાલી બેઠી હોય, તેને ઉખેડી નાંખવી તેમાં સાધારણ બળનું કામ નહિ. એક સો માણસનાં બળ તથા મહેનતથી એક મ્હોટો મહેલ એક દિવસમાં પાડી નાંખી શકાય. હજાર માણસ લેગાં થઈ એક મહા અરણ્યને એક દિવસમાંજ મેદાન કરી નાંખી શકે, પરંતુ કહોકે, સો જણ ધારે અથવા તો હજાર જણ લેગા થાય તો પણ જડ મૂળ ઘાલી બેઠેલી કુરીતિનો તેઓ નાશ કરી શકે ખરા ? પરંતુ જે કામ આ એકંદો અથવા હજારોનો સમૂહ ન કરી શકે તે સુધારક એકલોજ માત્ર કરી શકે છે; કારણ કે તે સત્યનિષ્ઠ હોય છે, તેની પાસે સત્યનું અજેય અને અમિત બળ હોય છે. સત્યના અનન્ત આશ્વાસન વડે સુધારક હમેશા નિડર રહે છે; અને પૃથ્વી પર સત્ય સિવાય એવી બીજી કંઈ વસ્તુ છે કે જે માણસને હમેશાં ખેંચી રહિત રાખે ? દુનીઆમાં સત્ય સિવાય એવો મુગટ નથી, મણી નથી, રાજ્યદંડ નથી, રાજ્યછત્ર નથી, કે જે ધારણુ યા અહણુ કરી, માણસ બધી જગાએ અને સૌની સમક્ષ શકા શૂન્ય અને સકોચશૂન્ય રહી, પોતાનું જીવન ગાળે. આ કારણથી સુધારકને કોઈની ખેંચી હોતી નથી, કોઈના ગુસ્સાથી તે ડરતો નથી, ત્હેની સામે મ્હોટો બાદશાહ આવીને ઉભો રહે તો તે પણ તેની ગતી રોકી શકતો નથી.

પાત્રમુ લક્ષણ એ છે કે ત્હને એવો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે અતે સત્યનો જયજ વાય છે કેઈ દીનમ પણ સત્યનો જય થશે એવી મનમા જે ખાત્રી ન હોયતો સુધારક એક પગલુ પણ આગળ વધી શકે નહિ નિનશા અને સંદેહ તો હમિશ તેણે તજવા જોઈએ જે નિરાશાના દગવાથી ઘવાય છે અથવાતો સંદેહના હિચકા વડે જે ત્રા ખાય છે તે જે કે વિદ્યાવડે બૃહસ્પતિપર જય મેળવે છે તોપણ સુધારકના વ્રતસાધન માટે તદનજ નાલાયક ગણાય છે

નિરાશાને બદલે આશાની અભય વાણી માલગતો સાલગતા, સંદેહને બદલે નિશ્ચયતાના પ્રકાશવડે રમ્તો જોતા જોતા, સુધારક પોતાની રણભૂમીમા આગળ વધે છે ચારે દિશા આક્રમના કાળા વાદળાથી છવાઈ ગએવી હોય છે જુલમાટથી ચારે બાજુ વરોણીઆવડે વૃણથી અદૃશ્ય થઈ ગએવી હોય છે, ગરીબાઈનુ હીમ તેને નાચાર કરી નાખે છે તો પણ સુધારક એક લલુ માત્ર પણ નિરાશ થતો નથી તેનુ કારણ કે સત્યનો અતે જય થશે એમ તે માને છે તેનુ લોટી રેડવા તરવાર ઉગામેવી હોય, કઠોર બદીખાનામા ઘેર રાત્રી પર રાત્રી તેને કાઢવી પડતી હોય, લોઠાની બેડીનો બાર ખેચતા ત્હેના અવયવ કાળા પડી ગયા હોય તો પણ એક દિવસ પણ તે હિમ્મત હારતો નથી કારણ સત્યનો જય થશેજ થશે એમ તે જાણે છે

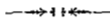
પોતાની મનમુખ પડેવી વસ્તુને જેટલી સ્પષ્ટતાથી તે જુએ છે તેટલી જ સ્પષ્ટતાથી સત્યનો અતે વિજય પણ તે જુએ છે સુધારકને સદા એજ આશા રહે છે કે જોકે આજે દરેક રીતના અપમાનની કાટાણ્ણી માળા ગળામા ઘાવી પૃથ્વીના એક ભાગપર એકલો ઉભો રહી જે જાળતનુ તે વિવેચન કરે છે, તે આજે, નહિ તો કાલે, નહિ તો જે વરસે, નહિ તો સો વરસે પણ લોકશાહ્ય થશે, લોકો તેને માનશે આથી જેમ સુધારકને સત્યનિષ્ઠ થવુ ઘટે છે તેમ જ્યનિષ્ઠ થવુ પણ ઘટે છે, અથવા તો જે સત્યનિષ્ઠ હોય તે સ્વાભાવિક રીતે જ્યનિષ્ઠ પણ હોય છે, કારણકે સત્યનુ ખીજુ નામ જય છે

છઠું લક્ષણ આત્મવિલોપ, આત્માભિમાન (એટલે કે હુ છુ એવો ભાવ અથવા તો આપવડાઈ) છોડવુ તેનુ નામ આત્મવિલોપ એક અમુક જાળતમા અભિમાન છોડયુ હોય તેવુ ન જોઈએ દરેક વિષયમા તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ હુ પદ અથવા આત્માભિમાન એ સુધારકના રસ્તામા મોટી અડચણ કહેવાય છે, કારણ આત્માભિમાન વડે મહારામા ઘણી શક્તિ છે એવો ભાવ આવે છે, અને આત્મા ભિમાન વડે માણસ પોતાની ખ્ય તિ થાય એવા કામ કરવા મથે છે આવુ હોય ત્યા સત્યનો પ્રચાર માણસથી કરી શકાય નહિ, એટલુજ નહિ પણ સત્યપ્રચાર કરતા આત્મપ્રચાર

કરી એને છે. આત્મપ્રતિષ્ઠાને લીધે સુધારક પોતાના મતની પશ્ચિમાસિ કરી અટકતો નથી. વિશેષે કરીને સુધારકની વેદીની આગળ અને પાછળ પોતાની પણ એક વેદી બનાવી, તેને મહીમા હાલત રીતે વધારવાની આકાંક્ષા તેને રહે છે.

આ પ્રસંગે એક વાત યાદ ગણવાની છે કે સુધારક અને સંસ્થાપક એ બે એક વસ્તુ નથી. સુધારક બે સંસ્થાપક થવા બંધ તો તે સુધારક રહે નહિ. માટે બે કોઈ, એ સુધારકને સંસ્થાપકને આમને બેસાડવા અહાય અથવા તો કોઈ નવા સંસ્થાપના સંસ્થાપક તરીકે તેને લોકમાં ઓળખાવવા માગે, તો તેણે એક ક્ષણ માટે પણ એ આત્મપ્રભુત્વ અથવા આત્મપ્રતિષ્ઠાના આવેગમાં ઘસાઈ ન જતાં, એ આત્મપ્રતિષ્ઠા તથા પોતાના ધર્મને અમંગલ છે એમ બાણી તરતજ તેનાથી દૂર નાસવું બ્રાહ્મસમાજના સ્થાપનાર ગાંધી ગમમોહનગાયે બ્યારે હિંદુધર્મનો સુધારો કરવાના મુકાબલી બનાવવાને હલમસાવી મૂક્યું હતું, ત્યારે, “તમે કોઈ નવો ધર્મ સ્થાપો છો કે શું ?” એવો સવાલ પૂછતા કોઈ કોઈ માણસ, અચળ સાથે તેમની પાસે આવતાં, સમમોહનરાય તેમને ચોખ્ખો જવાગ આપતા કે, “હું કોઈ શય લખીયા મ્હોટેથી વાત કહી, મ્હને પોતાને બ્રહ્મવાદના સંસ્કારકે યા ઉદ્ભાવક તરીકે ઓળખાવવા માગતો નથી. એટલું જ નહિ પણ એવી ઈચ્છા પણ કદી મ્હારા મનમાં ધર્મ

નથી. હું તો પ્રકૃત એટલુંજ મનાવવા પ્રયત્ન કરું છું કે પ્રદક્ષ-
વાદ એજ હિંદુઓનો ખરો ધર્મ છે, અને આપણા પૂર્વજો
પણ એજ ધર્મ પાળતા હતા. ~” આ ભાવ રાજા રામમોહન-
રાયને ખરેખર યોગ્યજ હતો. આત્માભિમાનને તેઓ એવી
ધિક્કારવા લાયક વસ્તુ ગણતા હતા, તહેનાથી એટલા દૂર રહેતા
હતા કે પોતાને સુધારક કહેવડાવતાં તેમના મનને સંકોચ
થઈ આવતો. એ કેવી આત્માભિમાનની શૂન્યતા અને કેવો
આત્મવિલોપ !



હિંદુ સુધારકનાં લક્ષણ કયાં કયાં !



સાધારણ સુધારકનાં લક્ષણ ઉપર કહ્યાં, હવે હિંદુ સુધારક
વિશે વાત કહીશું. સદરહુ લક્ષણ સિવાય બીજાં લક્ષણ હિંદુ
સુધારકને છે ખરાં ? હા, જે છે : શાસ્ત્રાપેક્ષિતા અને સન્યાસ.

શાસ્ત્રાપેક્ષિતા એટલે શું તે જોતા પહેલાં, હિંદુ શાસ્ત્ર કેને
કહેવું તેનો વિચાર કરીશું.

શ્રુતિ, સ્મૃતિ, દર્શન, પુરાણ, ઉપપુરાણ, વગેરે ઢગલા-
ખંધ ગ્રંથો હિંદુઓના સાહિત્યભંડારમાં જોવામાં આવે છે.
છતાં ખરું પૂછાવો તો શ્રુતિ, અર્થાત્ વેદ, તેજ હિંદુત્વ

શાસ્ત્ર હિંદુઓ સાધાગલ રીતે વેદને જ શાસ્ત્ર તરીકે માને છે શાસ્ત્ર એટલે શાસ્ત્રનવાક્ય નીતિનુ શામન (શિક્ષણ), કર્તા વ્યનુ શાસ્ત્રન અને વિધિનિરેધનુ શાસ્ત્રન આપવા માટે શાસ્ત્ર ગ્રાએવા. આ બધા શાસ્ત્રનમા ધર્મનુ શાસ્ત્રન સર્વોપરિ ગણાય છે તેથી મુખ્યત્ત્વે દેવીને ધર્મનુ શાસ્ત્રન આપવા માટે જ શાસ્ત્ર ઉત્પન્ન થએવા ધર્માધર્મનો નિર્દેશ કરવો એ જ શાસ્ત્રનુ કામ હેય, અને હિંદુઓ ત્યારે શાસ્ત્રનો જ વેદ તરીકે સ્વીકાર કરે છે, ત્યારે જેને વેદનો આધાર હોય તેને હિંદુઓ ધર્મ તરીકે ગણશે ખન કે નહિ? અલબત્તે ગણુતુ જ લેઇએ કાલુ મનુએ ચોખ્ખુ કહુ છે કે “ ધર્મ જિજ્ઞાસુએ તો વેદને જ સર્વોપરી પ્રમાણુ ગણવાનુ છે * ” મનલભ કે જેનુ વેદમા પ્રતિપાદન થયુ હોય, તે જ ધર્મ ગણાય

હવે વિચારવાનુ છે કે જે માત્ર વેદ જ હિંદુઓનુ શાસ્ત્ર ગણાય તો પછી પુનલુ વગેરે ત્રયીનો અભ્યુદય શી રીતે વયો? અને પુરાણાદિને શાસ્ત્ર તરીકે શા માટે ગણવા લેઇએ? આના જવાબમા વિશેષ ન લખના માત્ર એટલુ જ જણાવવુ બસ થશે કે પુનલુ, દર્શનાદિ ત્રયી, વેદને આધારે

* ધર્મજિજ્ઞાસમાનાતા પ્રમાણ પરમસ્મૃતિ કલ્યાણી મેકની ટીમ મ તા ફૂલુકને મુ છે કે ‘ સ્મૃતિવિરોધે સ્મૃતિવાક્ય મનપેચ અપ્રમાણ અનાદરણીય ’ મનુ ૨ ૧૩

રચાએલાં છે. હિંદુ શાસ્ત્રની અંતર્યામી અવલોકન કરતાં એટલું તો સમજી શકાય છે કે, તંત્રના અથવા સિવાય ખીજા બધા અથવા વેદ-પુરુષના પગલાંનું અનુસરણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે, અને જેનું જેટલું અનુસરણ તેટલી તેને શાસ્ત્રના અથ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ છે. આટલા માટે જો વેદને કબૂલ રાખવામાં આવે તો પછી છએ દર્શન. પણ સ્વીકારાય અને વીસે સ્મૃતિ પણ માનનીય ગણાય. વીસે સ્મૃતિમાં મનુસ્મૃતિ મૈના કરતા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. તેનું કારણ કે ખીજા બધાનાં કરતાં મનુ વેદને વધારે નમ્યા છે. પુરાણ અને ઉપપુરાણ સુદ્ધાં વેદમાં લખેલા આખ્યાનોને અલકાર રૂપે વર્ણવી, જુદી જુદી જાતની કથા વાર્તામાં તેને લેખી નાંખી, યા તો ગુથી લઈ, સાધારણ લોકોમાં તેનો પ્રચાર કરે છે. સઘળાં પુરાણોમાં શ્રીમદભગવત ચક્રવર્તી ગણાય છે, પ્રાચીન અને અર્વાચીન વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના અદ્વિતીય ભક્તિ શાસ્ત્રના અથ તરીકે પૂજાય છે. તે ભાગવત નિગમ એટલે * વેદરૂપી કલ્પવૃક્ષના ગલિતકૃણતરીકે પોતાને ઓળખાવે છે. એટલે કે હિંદુઓને મન વેદ તેજ શાસ્ત્ર, વેદ તેજ શાસ્ત્રનું મૂળ ને વેદ તેજ શાસ્ત્રનો પ્રાણ છે. પ્રાણ સિવાય જેમ શરીર નહીં શકે નહિ, પ્રાણ સિવાય હાથ પગ વગેરે અવયવો હાલી ચાલી યા જીવી શકે નહિ, તેમ વેદ

* નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં ફલં ઈત્યાદિ.

સિવાય અથવા વેદનો કોઈ નહિ તો કોઈ પ્રકારે આધાર લીધા સિવાય, આ આર્યભૂમિમા કોઈ પણ શાસ્ત્રને પરિચીત યા પ્રતિષ્ઠિત થઈ શકવું અસંભવીત છે હિંદુઓના મનોરાજ્ય પર વેદે કેટલી જાદી સત્તા બેસાડી દીધી છે તેનું વર્ણન થઈ શકતું નથી આ હિંદુસ્તાનનો હિમાલય પર્વત કદી તેમા આખો-ને આખો સમાઈ જાય એવું બને, પરંતુ હિંદુસ્તાનમાથી-હિંદુઓના હૃદયમાથી-વેદ પર વિશ્વાસ કદી ખસે એવું તો બને નહિજ. ઐાધ મતની આકૃત અ નવાથી, રહેના સખત કૃતકાથી હિંદુઓની શાસ્ત્રરૂપી વાડી છિન્નમિત્ર થઈ ગઈ એ વાત ખરી, સુસલમાની સલતનતના કઠોર પીડનથી હિંદુઓનો પોતાના શાસ્ત્રપરનો વિશ્વાસ ડગમગી ગયો એ વાત ખરી, અને આજે પણ માત્ર આ દુનીઆનાજ સુખ જોનાર યુરોપીઅન સુધારાના પ્રવાહથી હિંદુઓની વિશ્વાસભૂમિ દીવસે દીવસે ક્ષીણ અને શિથિલ થતી જાય છે એ પણ ખરૂં, છતાં હિંદુઓએ વેદપરનો પોતાનો વિશ્વાસ ખિલકુલ ઉઠાડી નાખ્યો નથી, અને કદી ઉઠાડી નાખશે એમ લાગતું પણ નથી.

વેદના મૂળને લીધે શાસ્ત્રનું શાસ્ત્રપણું છે તેથી અમુક શાસ્ત્રનો જેટલો દરજ્જો વેદ ઉપર આધાર તેટલો દરજ્જો તેને આદર મળે અને. જે શાસ્ત્રને જેટલો દરજ્જો વેદનો આધાર ન હોય તેટલો દરજ્જો તે અશાસ્ત્ર ગણાઈ, અગ્રાહ્ય તરીકે લેખાય છે શાસ્ત્રની પ્રમાણુતા અથવા તો અપ્રમાણુતા બનેનો આધાર

તેના વેદમૂલકત્વ ઉપર રહેલો છે, ત્યારે પછી જ્યાં જ્યાં શાસ્ત્રમાંજ શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ વાત આવે ત્યાં ત્યાં તે વાત વેદને આધારે કહેવાએલી છે કે કેમ તેજ માત્ર જોવામાં આવે તો તેમાં હરકત શી ? મહર્ષિવ્યાસે કહ્યું છે કે “ * શ્રુતિસ્મૃતિમાં પરસ્પરવિરોધ હોય, ત્યાં શ્રુતિને પ્રમાણ રૂપે ગણવી, અને સ્મૃતિ પુરાણમાં વિરોધ હોય ત્યાં સ્મૃતિને પ્રમાણ રૂપે ગણવી.” પુરાણ કરતાં સ્મૃતિ ચઢીઆતી, અને સ્મૃતિ કરતાં શ્રુતિ ચઢીઆતી, ત્યારે પછી શ્રુતિ એટલે વેદનું પ્રામાણ્યજ સર્વોપરિ કહેવાય એ સાબિત થાય છે કે નહિ ? આ ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે વેદ તેજ હિંદુનું શાસ્ત્ર, અને તેથી હિંદુની પાસે વેદની અપેક્ષા કે શાસ્ત્રની અપેક્ષા કહો તો એકજ અર્થ થાય છે.

શાસ્ત્રાપેક્ષા એટલે શું ? અમુક વિષયની યોગ્યતા કે અયોગ્યતા, અમુક કામની કર્તવ્યતા કે અકર્તવ્યતા સબ ધે શાસ્ત્રના અભિપ્રાયની દરકાર કરવી—તે અભિપ્રાયને ગણકારવો તો તેના નામ શાસ્ત્રાપેક્ષા કુટુંબ યા સસાર સબ ધે ગમે તે અમુક કાર્ય અથવા પ્રથા-રીત રિવાજ-રીતસર હોય એટલુંજ નહિ પણ ન્યાયસગત એટલે વાજબી હોય—તો પણ જ્યાં સુધી શાસ્ત્રની નજરે જોતા તે શાસ્ત્રને અનૂકૂળ ન

* શ્રુતિ સ્મૃતિ પુરાણાનાં વિરોધોયત્ર દ્રશ્યતે ।

તત્ર શ્રૌતં પ્રમાણહ તર્પાદ્યે સ્મૃતિર્વરા ॥

હોય અથવા તેને શાસ્ત્રનો આધાર ન હોય તો હિંદુ તેને અગ્રાહ્ય અને અયોગ્ય ગણશે. આટલા માટે કોઈ અમુક સિદ્ધાંતનું પરિવર્તન યા પ્રચલન કરવા માટે કોઈ અમુક સામાજિક વિધિના પ્રવર્તન અથવા વિરોધને માટે હજારો યુદ્ધિઓનું અવતારણ કરીને પણ હિંદુ શાસ્ત્રનો અપેક્ષીત બને છે. શાસ્ત્રની આ રીતની અતિશય દરકાર તે હિંદુ પ્રકૃતિનું એક સાધારણ લક્ષણ છે.

આ શાસ્ત્રના અપેક્ષિતપણાનું નિદર્શન હિંદુસ્તાનના ધર્મ અને સમાજસુધારાના ઇતિહાસમાં ઠેકાણે ઠેકાણે થાય છે. આપણા દેશના સુધારકો અને આચાર્યો સઘળાજ આ શાસ્ત્રાપેક્ષિતાનું અનુસરણ કરતા ચાલ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ બંને તેનું અનુસરણ કરતા હોય એવો દેખાવ આપતા રહ્યાં છે. ભરતખંડમાંથી જે વખતે વેદનો પાઠ ઓછો થવા માંડ્યો, બાહરાયણના પ્રહાસુત્રે વેદાન્તનું નામ ધ્રુવણ કરી, વેદની ખાલી પડેલી જગા લીધી, અને વેદનાં માન અને પ્રતિષ્ઠા વેદાન્તને મળવાં લાગ્યાં, તે વખતે દેશના સુધારકોએ વેદને બદલે વેદાન્તનો આધાર લેવા માંડ્યો. એટલુંજ નહિ પરંતુ દરેકે પોતાનાં સિદ્ધાંત તથા પ્રનાલીનું મૂળ વેદ છે, એ વાત પ્રતિપાદન કરવા કમર કસેલી, અને દરેકે વેદાન્તની સૂત્ર માળાને ગમેતેમ મારીમચડી પોતાના મતને અનૂકૂળ બનાવવા માંડેલી, તેથી વેદાંતનાં જુદાં જુદાં ભાષ્ય પ્રસિદ્ધ થવા

માંડયાં. વેદાન્તને નામે જુદા જુદા મત ચાલવા લાગ્યા શકરે વેદાન્ત લઈનેજ અદ્વૈતવાદની સ્થાપના કરી, રામાનુજે વેદાન્તનો આધાર લઈનેજ વિશિષ્ટાદ્વૈતવાદ સૂચવ્યો, અને મધ્વાચાર્ય વગેરે ખીજા આચાર્યોએ પણ વેદાંતને નામેજ પોત પોતાના સ પ્રદાય ચલાવ્યા. છેવટ શકર તે સાક્ષાત સસ્વતીનો અવતાર ગણાયો, અને પાંડિત્યની પ્રચૂરતાને લીધે રામાનુજ એક અમાધારણુ માણસ તરીકે ગણાયો, પરંતુ શુ શકર કે શુ રામાનુજે જે શાસ્ત્રની અપેક્ષા ન કરી હોત, શાસ્ત્રનો આધાર ન લીધો હોત તો તે એક શબ્દ સરખો કહેવાનું સાહુસ કરી શકત નહિ. ભરતખંડ બહુ વિચિત્ર ભૂમી છે, હિંદુની પ્રકૃતિ બહુ રહસ્યમય (ન સમજાય તેવી) છે. કારણ, કહો તો વાડ, આ આર્યભૂમિમાં શાસ્ત્રના આધારનો જુટો ખાધે ન લીધો હોત, વેદ વેદાંતનું નામ સરખું ન લીધું હોત તો કોઈ પણ મુધારક કાંઈ કરી શકત ખરે ? કહો વાડ, અશોક અને શિલાદિત્યના જેવા ચક્રવર્તિ રાજાઓના મહેલની માળાઓથી પરિપુષ્ટ અને તેમના મુકુટની છાયા નીચે વૃદ્ધિ પામેલો ઝાંઘધર્મ ભરતખંડમાંથી કેમ ઉપડી ગયો ? કહો વાડ, પ્રાહ્લમમાજના સ્થાપક રામમોહનરાય, યૂરોપીઅન વિદ્યાઓ શિખ્યા હોવા છતા તેમણે પણ શાસ્ત્રનો આધાર કેમ લીધો ? રામમોહનરાયના અનુવર્તી પ્રાહ્લવર્ગનો વિચાર પોતાના સિદ્ધાંતનો આધાર સહજ જ્ઞાન

અથવા -વેદગ્રાહ પર રાખવાનો હોત તો પણ એ પોતે મારી રીતે સમજતા હતા કે માત્ર સહજજ્ઞાન ઉપરજ આધાર રાખવો સલામતી ભરેલો નથી તે સારી રીતે જાણતા હતા કે માત્ર સહજજ્ઞાન અથવા તો આત્મપ્રત્યય (એટલે કે મનની ખાતરી કરી આપવી તે)નીજ મદદ લેવાથી આ દેશમા ધર્મસંબધી કાંઈ પણ કાર્ય થઈ શકશે નહિ તેને ખરી ખાતરી હતી કે ડેવળ યુક્તિવાદનો આશ્રય લીધાથી આર્યાવર્ત્તનો બગડેવો ધર્મ યા બગડેવી સમાજ સુધારી શકાશે નહિ આ દારણથી શાસ્ત્રના આધારનું નિશાન ખાધે લઈ, ઉપનિષદ વગેરેના પ્રચારરૂપે શાસ્ત્રનો આધાર લઈ ત્હેનાપર (બ ગાળામા) ઇક્ષવાદ સ્થાપવાનો પોતે પ્રયત્ન કર્યો આવા આવા સંબંધી એનું તો નક્કી થાય છે કે શાસ્ત્રા પેક્ષિતા એ હિંદુ સુધારકનું એક જરૂરનું લક્ષણ છે.

હવે સન્યાસની વાત લઈશું સન્યાસ શબ્દનો ધાતુ પ્રમાણે અર્થ ગમે તે હોય તોપણ આપણે તેા સન્યાસ એટલે સત્યમા તન્નિષ્ઠ થઈ જવું એવુંજ સમજીશું ઇક્ષ સત્ય, જગત્ મિથ્યા એ એક સત્ય છે એ સત્ય પ્રમાણે સન્યા સીને જેમ જગતનો સંબંધો મળધ ત્યાગ કરવો ઘટે છે તેમ ઇક્ષતપી સત્યમા તદ્ગત-એકાકાર થઈ જવું ઘટે છે એક માણુમે ધીજીને પોતાના ભાઈ તરીકે ગણવો જોઈએ, એ વાત જો માચી હોય તો પછી સન્યાસીએ તો મનુ ય માત્ર

તરફ જ બ્રાતૃભાવ રાખવો જોઈએ. શું માણસ કે શું પશુ, કે શું પક્ષી. ચેતન અને અચેતન, સ્થાવર અને જંગમ, આખી પૃથ્વી, સેંકડો પૃથ્વીઓથી વીંટળાએલું સમસ્ત પ્રહ્લાંડ, તે એક, અનન્ત અને અવિચ્છિન્ન શક્તિ યોગથી ઘડાઈ રહેલું છે. ચાલે છે, અને જીવતું રહે છે. એને પણ એક સત્ય તરીકે માનીએ તો સન્યાસી પછી એ સત્યમાં તન્નિષ્ઠ થઈ, પ્રહ્લાંડમાં રહેલી હુમેશની વસ્તુને એક અને અવિચ્છિન્ન દૃષ્ટિથી જોઈ શકે છે. આવી રીતનું સત્ય જે હોય તેમાં સન્યાસી તલ્લીન થઈ રહે છે.

સત્યમાં તલ્લીન થઈ જવું તેનું નામ જ્યારે સન્યાસ કહેવાય ત્યારે સન્યાસ વિનાનું જીવન સત્યનું સાક્ષિસ્થળ થઈ શકે નહિ, એટલે કે સત્યને જોઈ શકે નહિ, એ કહેવાની જરૂર નથી, અને જીવન જે સત્યનું સાક્ષિસ્થળ ધાય નહિ તો પછી તે જીવનદ્વારા સત્યની સ્થાપના પણ ધાય નહિ. કોઈ પૂછશે કે સુધારાની કથાનો ખરો અર્થ શું છે તે વિશે કોઈએ કદી કાંઈ વિચાર કર્યો છે ? ધર્મનો સુધારો, સંસાર સુધારો, રાજનીતિયુક્ત સુધારો, વગેરે જાતજાતના સુધારાને સંબંધે મનુષ્ય જાતિએ સેંકડો વરસો ધયાં જે કોલાહલ કરી મૂક્યો છે, તેનું મૂળ કારણ શું, એમ કોઈ પ્રશ્ન કરશે, તે વિશે પણ કોઈએ કાંઈ ચિંતવન કર્યું છે ? સત્ય એજ આ વિશ્વપ્રહ્લાંડનો મેતુ-સત્ય એજ મનુષ્યમમાજનું ણંધન-

સત્ય એજ મનુષ્ય જીવનના વિકાસ અને ઉન્નતિનો એક માત્ર
 આધાર છે, એટલું આ નાના સગખા નિબંધમાં ખાસ કરીને
 કહેવામાં ન આવે તો પણ વાચનાર જાણી શકશે કે જ્યારે
 એ બંધન શિથિલ થાય છે ત્યારે નસારનું બંધન પણ
 તૂટી જાય છે એ આધાર જ્યારે ઠોલવા માટે છે, ત્યારે
 જીવન પણ બગડવા માટે છે એવી રીતના ત્રુ અને બગા
 ડથી અથવા તો શિથિલ, બંધન વગરની સમાજ અને બગ
 ડવા જીવનની યતી એક બીજાપરની અમરને લીધે ધીમે
 ધીમે મોટી આકૃત આવી પડવાની શક્યતા થાય છે, માણ
 સની સસારમાંથી શાંતિ અતર્ધાન થાય છે, સાન માડાની
 દરમર ન કરતા માણસ ઈંટને બદલે અનિષ્ટનો આશ્રય લે છે,
 અને પછી ઘર, કુટુંબ, સમાજ આખું જીવન તોફાની પવનને
 લીધે ઠોવના વહાણની માફક વિનાશ તરફ ધમકાઈ જાય છે. આ
 વખતે એ ઘોર આપ્તમાંથી માણસનું રક્ષણ કોણ કરી શકે ?
 કયો ઉપાય કરી માણસ પોતે એ વિનાશમાંથી સમાજને અને
 પોતાના જીવનને બચાવી શકે ? એ ઉપાય, તે મત્યની
 પુનઃ સ્થાપના અથવા સુધારો અને સુધારો અને સત્યની
 પુનઃ સ્થાપના એ જ એકજ છે એવા માટે સુધારક એવી
 બગડેલી સમાજની છાતીપર એવા વિકૃત અને બગડેલા
 જીવનની મંદમા મત્યનો સુવર્ણદંડ હાથમાં લઈ પ્રગટ થાય
 છે, અને પોતાના જીવનને મર્વાશે મત્યના તાક્ષીરૂપે સ્થાપી

સત્યની પુનઃ સ્થાપના કરી એ વિકૃત અને વિપત્ત સમાજને સુધારવાના સકટપથી અગ્રેમરપણુ લે છે

આપણા દેશમા કહી કહી એવા બે ચાર જણુ જોવામા આવે છે કે જેઓ સત્શિક્ષાને પ્રસાદે જરા આગળ પડેલા હોય, અથવા તે પોતાના જીવનના લક્ષ્ય સબધે પ્રયાસ કરતા હોય, અને તેથી ખીજા દશ પદર કાર્યોમા સમાજનુ હિત એ પણ એક કાર્ય ગણી, પોતે પણ કાઈ કયું છે એવી ગણતરી કરતા હોય, પરંતુ માત્ર આટલાથીજ તેઓ સુધારકનુ પદ મેળવવાને લાયક કહેવાય નહિ કદી એક બે એવા પણ નરો જોવામા આવે છે કે જેઓએ પોતાની પ્રતિભા અથવા મનસ્વિતા સબધે જન્મથીજ કોઈ અસાધારણુ રીત પ્રાપ્ત કરી હોય છે, જેઓ પોતાનુ કર્તવ્ય કરતી વખતે વીરના જેવી શક્તિ અને સામર્થ્યથી અગ્રેસર થાય છે, જેઓ પોતાના દેશની દુર્ગતિ અથવા સમારમા ચાલતી કોઈ એક કુરીતિને દૂર કરવા પોતાનુ સામર્થ્ય, પોતાનુ ધન સુદ્ધા અર્પણુ કરે છે, અને તેથી અગ્રેમરપણુ પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ તેથી પણ તેઓ હિંદુ સુધારક કહેવાય નહિ તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ ઉજવણ પ્રતિભા માનસિકશક્તિનુ બળ, પોતાની જાતપર મમતા, અને તે મમતાની ખાતર સ્વાર્થનુ વિસર્જન કરવા તત્પરતા, વગેરે કેટલાક સદ્ગુણો હિંદુ સુધારકમા હોવાની આવશ્યકતા છે, પરંતુ ઘણી આવશ્યકતા નથી ભારતનુમી જે વાતની માફી

પૂરે છે, ભારતનું વાયુમંડલ ચારે તરફ જે કથાનો પ્રચાર કરે છે, અને ભારતના આબૂપણ રૂપી ગંગા જમનાની યુગ યુગવાહિની તરંગમાળા પ્રતિધ્વનિ રૂપે જે વાર્તા કહે છે તે તો એ છે કે, વિના સન્યાસે, વિના વૈરાગ્યે, આર્યા-વર્ત્તમાં સુધારકની પદવી મળી શકતી નથી. એટલાજ માટે ભારતનો શકર સન્યાસી હતો, રામાનુજ સન્યાસી હતો, અને નદીયાનો શ્રીગૌરાંગ પણ સન્યાસી ઘઈ તેજ ભારતનો સુધારક થયેલો. માટે એટલું પણ નક્કી થાય છે કે શાસ્ત્રા-પેક્ષિતા માફક સન્યાસ એ પણ હિંદુ સુધારકનું એક જરૂરનું લક્ષણ છે.



દયાનન્દ સુધારક ખરા કે નહિ ?

આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં પહેલાં એ જોવું જોઈએ કે દયાનન્દ હિંદુઓને ખરાખર જાણી શક્યા હતા કે નહિ: સ્થૂળને ણહલે સૂક્ષ્મ તરફ જવું, લક્ષ્યને અનુસરવું, એ જે હિંદુઓની પ્રકૃતિ છે, તે પ્રકૃતિનો મર્મ એમને હાથ લાગેલો કે નહિ? એના જવાબમાં એટલુંજ કહીશું કે દયાનન્દનાં વિચાર, વ્યાખ્યા, ભાષણ, શાસ્ત્રાલોચન, એકે અવાજે દર્શાવે છે કે હિંદુ પ્રકૃતિથી પોતે જેવા મુપરિચિત હતા, તેવાજ હિંદુ જીવન અને હિંદુ સમાજના યથાર્થ મર્મથી જાતીલા હતા. આ ઉપરાંત આપણી અધોગામિ પામેલી જાતીનો ઉદ્ધાર

કરવાના વિચારથી જે જે રસ્તા તેમણે પકડેલા તે સઘળા રસ્તા હિંદુપ્રકૃતિને અનુકૂળ આવશે એમ સમજીનેજ પકડેલા, તે પણ આપણાથી સમજી શકાય છે. આ ઉપરથી, સાબિત થાય છે કે હિંદુ કોણ એ તત્ત્વ પૂરેપૂરી રીતે દયાનન્દ સમજતા હતા, માટે હવે એજ જોવાનું રહ્યું કે સુધારકને અંગે અત્યાર પહેલાં જે જે લક્ષણ આપણે જોયાં તે તે લક્ષણ એ મહાપુરૂષમાં હતાં કે નહિ ?

પહેલું લક્ષણ પોતાની જાતિને ઓળખવું તે. દયાનન્દના જેવા પોતાની જાતિને ઓળખતાં માણસ બહુજ થોડાં હોય છે. હિંદુજાતિ અને હિંદુપ્રકૃતિ સાથે બહુ ગાઢ સંબંધથી પોતે જોડાયેલા હતા. હિંદુ સમાજના ઉચામાં ઉચાથી તે નીચામાં નીચા સ્તર સુધી બધેજ તેમની ગતિ પહોંચી ગઈ હતી. કારણ જેમ મેવાડ ને મારવાડના મહારાજાઓ તેમને આમંત્રણ આપતા હતા તેમજ ગરીબમા ગરીબ માણસને ઘેર જઈ તેઓ ધર્માલાપ કરતા હતા પોતે સન્યાસી હતા છતાં આજ કાલના સન્યાસીઓ માફક તેમની દૃષ્ટિ સાંકડી તથા એકજ પ્રદેશ તરફ જોઈ રહેનારી ન હતી. છેવટ છેવટ, હિંદુ જીવનના સઘળા ભાગ ઉપર તેમણે પોતાની દૃષ્ટિ વિસ્તારી હતી. કોઈ શહેરમાં અથવા જે જગાએ ઘણાં માણસોનો વાસ હોય ત્યાં તેઓ રહેતા નહિ (દયાનન્દ ઘણું ખર્ચું ઓકાંનવાસજ પસંદ કરતા). લોકોની જોડે બહુ સખં-

ધમાં આવવું તેમને ગમતું ન હતું, તોપણ લોકચરિત્રનું જ્ઞાન મેળવવા સંબંધે તેમને કોઈ રીતનો એ બાબતને લીધે પ્રતિબંધ થતો નહિ. ધરણ્ય જે જગાએ પોતે જઈ રહેતા તે જગા લોકોની મેદનીથી પરિપૂર્ણ થઈ જતી. તેઓ જે નગરની બહાર આવી સુકામ નાંખતા, તો લોકો નગર છોડી ત્યાં જઈ ઉતરતા. તેઓ જે એકાંત, નિર્જન સ્થળમાં ઉતરતા, તો તે એકાંત સ્થળમાં કોલાહળ થઈ ઉડતો. તેઓ જે ગંગાને કિનારે કિનારે ચાલતા જતા, તો ગંગાનો કિનારો પણ લોકોનાં ટોળાંથી ભરાઈ જતો. કોણ જાણે એમના ચરિત્રમાં કઈ જાતની આકર્ષણશક્તિ હતી કે જેથી એમના આવવાની વાત સાંભળતાંજ શું શરૂ કે શું મિત્ર, શું પંડિત કે શું મૂર્ખ સૌજ તેમને જોવા તથા સાંભળવા દોડતાં * એટલું તો નિઃસંદેહ કહી શકાય કે જે દીવસથી દયાનન્દ સરસ્વતીએ ભરતખંડમાં સુધારક તરીકે દેખા દીધી, તે દીવસથી તે છેક અન્તના દીવસ સુધી-એક દીવસ પણ એવો નહિ ગયો હોય કે જ્યારે જોછામાં જોછા સૌ લોક એમની આસપાસ ભરાઈ બેઠા ન હોય, અને એવી મંડળીની શંકાનું પ્રમાધાન કરવામાં રોજના પાંચથી છ કલાક જતા નહિ હોય. માટે પોતાની એટલે હિંદુ જાતિની ફીની પ્રૃથિ ઉત્તમ રૂપે જાણ-

* જરૂરીમાં અંગરૂમ માગે સ્વામીજીને સાઆર્થ થયેનો તે વખતે એટલી મેદની મરેણી કે જ્ઞાનરાગિને ત્યાં જ્ઞાનો ખાસેલી આ વાત જરૂરીના કોઈ ગીસિન મનુષ્યે મન્યકારને કહેવી.

વાને તેમને સહસ્રગણે સુયોગ હોતો એ પણ સારી રીતે સમજવામાં આવશે.

જેમ ગૃહસ્થને તેમ વેરાગીને પણ દયાનન્દ સારી રીતે ઓળખતા હતા. પોતે જાતે વિરક્ત (સન્યાસી) હતા તેથી દડિ, પરમહંસ, વેરાગી, બ્રહ્મચારી, અબંધૂત, ઉદાસિ, સૈને મારી રીતે જાણતા હતા, અને તેમની રીતિ, નીતિ, સાધન, સંપત્તિ સંબંધે પણ તેમને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું તે સિવાય વળી જ્યારે ઘર છોડી યોગ સિદ્ધ કરવાનું તપ કરવા માટે એક એક કરી અગીઆર વરસ કાઢી નાખ્યા-જ્યારે સિદ્ધપુરુષોની શોધમાં નર્મદાના તટથી તે હુમેશ ખરપૂથી ઢકાએલા અલકનન્દાના તટ સુધી તેમણે મુસાફરી કરી-ત્યારે કેટલી પ્રકારના સાધુઓનો એમને સમાગમ થયો હશે, તથા માધુ સન્યાસીઓની રહેણીકરણીનું કેટલું પ્રચૂર જ્ઞાન એમને થયું હશે તે અત્રે વિસ્તારથી દર્શાવવાની જરૂર નથી. હિંદુસ્તાનમાં ચાલતા જુદા જુદા સપ્રદાયોનું જ્ઞાન પણ તેમનામાં સાધારણ ન હતું આપણા દેશના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સઘળા સપ્રદાયોથી પોતે પરિચિત હતા. શાક્ય, શૈવ, બ્રાહ્મ, ખ્રીસ્તી, આસ્તિક, નાસ્તિક વગેરે સઘળા સપ્રદાયોના સિદ્ધાંતોનું તેમણે ધારીકાઈથી અવલોકન કર્યું હતું, અને રામાનુજ, વલ્લભ, દાદુપથ, અને નાનકપથ પાળનારાઓ સમક્ષ ઉભા રહી વૈદિક ધર્મની જયધ્વજ પોતે ઉત્તર-

કેની હુતી ભરતખ ડના શાસ્ત્રીઓની સ્થિતિની પણ તેમને મારી
 રીતે ખબર હુતી ઘણી જગાઓના શાસ્ત્રીઓ ખાને તેા પોતે
 અભ્યામ કરેલો, એ સિવાય પોતે પણ શાસ્ત્રમા એકો હતા
 પોતાના મમયનો કોઈ પણ ખગાળી, પન્નળી, મહારાષ્ટ્રનો
 કે મધ્યદેશનો એવો પ્રખ્યાત શાસ્ત્રી કે પડિત નહિ હોય કે
 જેને તેમણે શાસ્ત્રસત્રામમા પોતાની સામે ઉભા રહેવાને
 કોઈ નહિ તેા કોઈ વખત આમત્રણ નહિ આપ્યુ હોય
 એવુ કહે છે કે શાસ્ત્રાર્થની રણબુમીમા ઉભા રહી જે જે
 લુઠી રીતે પડિતો સાથે લાભા વખત સુધી વાદ પ્રતિવાદ
 પોતે કરના, તેવા પ્રકારની શક્તિ માત્ર શકરાચાર્ય મિવાય
 હિંદુન્તાનના કોઈ ણીન્ત આચાર્યમા જેવામા આવી નથી,
 માટે એ પણ સાબિત થાય છે કે, પોતાના દેશના શાસ્ત્રી તથા
 પડિતોની અવધ્યા તથા પ્રવૃત્તી મબધે તેમનુ જ્ઞાન બહુ
 અમાધારણુ પ્રકારનુ હતુ દૂધમા, આ રીતે જેલે વિશાવ
 હિંદુ જ્ઞતિના મધળા વિભાગનુ અવલોચન કરેલુ, જેને
 પ્રાક્ષણુ, ગૃદ્ર, પડિત મૂર્ખ, ગરીબ તવંગર, અને ગૃહમ્ય
 તથા વેનગી, વગેરે મધળી જ્ઞતના હિંદુઓની અવસ્થાની
 પૂરેપૂરી માહીતી હુતી, તે ઉપરાન્ત સન્કૃત સાહિત્ય જે હિંદુ
 જ્ઞતિનુ પોતાનુ માહિત્ય ગણાય છે, તે સાહિત્યનો પહેલેથી
 છેન્ને સુધી જેલે અસાધાન્ણુ અધિકાન્ગી અભ્યામ કરી, હિંદુ
 પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસ તથા તેના કમવિદ્યશનો અક્ષરે અક્ષર

પાઠ કરેલો, તે પોતાની જાતિને જાણનાર બીજા મનુષ્યોમાં અગ્રેસર થવાને પુરેપુરો લાયક ગણાય, તેમાં સંદેહ શો ? આ ઉપરથી જણાશે કે દયાનન્દનું સ્વન્તિજ્ઞાન જેટલું ગંભીર તેટલુંજ વિશાળ હતું.

બીજું લક્ષણ સ્વન્તિપ્રિયતા સ્વન્તિજ્ઞાન પ્રમાણે દયાનન્દમાં સ્વન્તિપ્રિયતા પણ ઘણી હતી. દયાનન્દ માત્ર સ્વન્તિપ્રિય હતા એટલું કહેવાથી તેમના એ લક્ષણનો પૂરેપૂરો વિચાર નહિ આવી શકે જેને સ્વન્તિપ્રાણ કહે છે, તે દયાનન્દ હતા. પોતે હિંદુપ્રાણ હતા છતાં વ્યવહારમાં હિંદુ શબ્દ વાપરવાની બહુ વિરૂદ્ધ હતા. પોતે હિંદુ શબ્દ કદી બોલવામાં યા લખવામાં વાપરતા નહિ અને કોઈ વાપરે તો તે કબૂલ રાખતા નહિ. કારણ હિંદુ એ શબ્દ આપણને ગ્લાની ઉપજાવનારો તથા આપણી મર્યાદાનો નાશ કરનારો છે. આપણા દેશના મુસલમાન વિજેતાઓએ પોતાના મનમાં આપણે માટે જે અતિ ઘણા ધિક્કાર અને વિદ્વેશ હતા, તે દર્શાવવા માટે એ શબ્દ વડે આપણને સંબોધેલા.* તેથી પોતે

* જે કે મુમયમાનોના અધિકાર પહેવાના બીજા પરદેશી અથકારોના અથમા હિંદુસ્તાનવાસીઓને હિંદુ કહેવા છે, તેપણુ એમા તો કશો શક નથી કે મુમયમાની અમય યવા પત્રી, ફારસી બાવાનો હિંદુ શબ્દ, ગુલામ અને એવાજ નોકરોનો બાર મનાવવાને ઉપયોગી થયો છે.

તો વિચાર, વ્યાખ્યાન અથવા તો પુસ્તક, કોઈ પણ જગ્યાએ આર્ય શબ્દ સિવાય ખીજે વાપર્યોજ નથી. હિંદુના કલંકની વાત સાંભળી દયાનન્દ કાંપી ઉડતા, હિંદુની દુર્ગતિ, દુર્દશાથી પોતે મરવા પડના. એ સંબંધમાં અજમેરમાં પ્રસિદ્ધ યત્રા સન્સ્થાન સમાચારના અધિપતિએ કહ્યું છે કે, " હુંમે દયાનન્દના જેવા હિંદુને ચહાનાર ખીજા માણસ જોયા નથી. હિંદુ જાતિની આપ્ત યા તેના પર આવના કલંકના સમાચાર સાંભળી તેમના મનને એટલો કલેશ થઈ આવતો અને એ આફત યા કલંક કોઈ રીતે દૂર કરી શકાયે કે નહિ તે સંબંધમાં એટલી ઊંઘી ચિંતામાં પડી જતા કે જાણે પોતે જાતેજ કાંઈ મોટી આપ્તમાં આવી પડ્યા હોય એવું લાગતું."

દયાનન્દની સ્વજાતિપ્રીતિનું લક્ષણ માત્ર એક જ બાબતને અંગેજ દેખાઈ આવતું હતું એમ ન હતું. વધત આવે, શિક્ષા કે સભ્યતા, શિક્ષક કે સાહિત્ય, ખેતીવાડી કે વેપાર, હિંદુને લગતુ જો જો હોય તે સઘજાનું રક્ષણ કરવા, તે સર્વાંની ઉત્તતિ કરવા માટે તેમની અકૃત્રિમ પ્રીતિનો પ્રવાહ વળા કરતો. રાગથી ખીડતી અને મૃત્યુની નજદીક આવેલી જાતિને એક વિચક્ષણુ ચિકિત્સક રૂપે હિંદુસ્તાનમાં દેખાવ દર્ષ, દયાનન્દે તેનો ઉત્સર્ગ પોતાની ચિકિત્સા શક્તિવટે ત્યાં છે, એ વાત તો સિદ્ધ છે, પરંતુ કોઈ એમ સ્વાભ પૂછ્યે કે આ ચિકિત્સા

કાર્યમા કોઈ પરદેશી પામેથી પણ એઓ ઐપધ વગેરે લાવેલા કે કેમ ? હિંદુ જાતિના ઉપધર્મનો કિલ્લો સર કરવા બહાદુર લડવૈયાની માફક લડવાની તેમણે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરેલી, પરંતુ તે તૈયારી માટે તેમણે કોઈ પરદેશી પામેથી અન્વશસ્ત્ર લીધેલા કે કેમ ? આનો જવાબ બગાળાના એક વિચારશીલ અને પ્રાચીન લેખકે યથાર્થ રીતે આપ્યો છે કે — “ આશ્ચર્યની વાત એ છે કે તેમણે મૂર્નિપૂજની વિરૂદ્ધ આખી ઉમરભર લઠાઈ કરી, ભસ્તખડની ચારે દિશામાંથી એકે દિશામાં આર્યધર્મની ધજા ન ફરકતી હોય એવું રાખ્યું નથી, છતાં પોતાના અસ્ત્રશસ્ત્ર તથા બીજા સાધનો તેમણે પૂરાતન ભારતના દુર્ભેદ કિલામાંથી લીધેલા એ તેજસ્વી પ્રાહ્મણુ કોઈ પણ વિચારમાં જરા જેટલો પણ કોઈ પરદેશીનો દેવાદાર થયો નથી વિદ્યા બુદ્ધિ, પ્રચાર પદ્ધતિ, ચરિત્ર સંગઠન, કોઈ પણ બાબતમાં ભારતના નિહર આર્યસત્તાન મિવાય બહારનું કોઈજ લક્ષણ તેમનામાં જોવામાં આવતું નથી ” * આ તેમની સ્વજાતિપ્રીતિનું શુ અતિ ઉજ્જવળ લક્ષણ ન કહેવાય ?

ત્રીજું રસણું કરવું, એ દયાનન્દના સુધારાની પ્રજ્ઞાલીનો મહોટામાં મહોટો આધાર હતો, અને તેટલા માટે કોઈ પણ બાબત મૂળ સુદ્ધા કાઢી નાખી તહેવું પરિવર્તન કરી, ફરીથી

હોને નથી કરવા પોને ચક્રાના નહિ. પોને ખાત્રીથી લખતા
 હતા કે હિંદુગામના વિશાળ બંદારમાં ઢગલે ઢગલા કચરો
 બેગો થયો છે, છતાં તેટલા માટે મર્મ શાસ્ત્રને ઉડાવી દેવા
 તેમની ઇચ્છા ન હતી. પોતે જટુ મારી રીતે સમજતા હતા
 કે ધર્મી ટુરીનિઓ તથા કુચાલગી હિંદુઓનો આશમધર્મ
 બગડી ગયો છે, છતાં તેટલા માટે તેમણે વર્ણાધમનો ધર્મ
 એકદમ ઉખેડી નાંખવા માંગેલો નહિ. પોને મદા એમજ કહેતા
 કે જેટલો કચરો હોય તેટલો ફેંદી હો, જેટલી નામોશી હોય
 તેટલી સાફ કરી નાંખો, જેટલો કુચાલ હોય તેટલો કાઢી
 નાંખો; તેટલું થયે તો હિંદુ પોતાનાં શાસ્ત્ર અને સમાજનું
 રક્ષણ તથા ઉન્નતિ કરવા માટે કમર ખાંધી તૈયાર થઈ ઉભો
 રહી શક્યે. દયાનન્દ બ્રહ્મોપાસનાની તરફેણમાં હતા, છતાં
 નવું બ્રહ્મ મંદિર સ્થાપવા તેમની મરજી ન હતી. એ જાણત
 વિશે કોઈએ તેમને પૂછેલું તેના જવાબમાં પોને કહેલું કે,
 “ હિંદુસ્તાનમાં ઠેકઠેકાણે જે શિવ મંદિર અને જે દેવમંદિર છે,
 તે બધામાંથી મૂર્તિઓ કાઢી લો, અને એ મૂર્તિ રહિત મંદીરમાં
 બ્રહ્મોપાસનાની વ્યવસ્થા કરો. ” દેશમાં જેનાથી વૈદિક ધર્મ
 પ્રચારકની સંખ્યામાં વધારો થાય, તે કરવા માટે દયાનન્દની
 હુમેશ પ્રબળ આકાંક્ષા રહેતી, છતાં પણ તેમાં એકદમ નવાં
 માણસો આણી તેમના વડે એવી મજબૂતી મેળવવા તેમની
 ઇચ્છા ન હતી. પોતે કહેતા કે, “ પ્રચાર કાર્ય માટે હિંદુ-

સ્તાનમા લોકો ઓછા મળે એમ છે શુ ? જે બધા અશિક્ષિત અને માત્ર પેટનીજ પૂજા કરનારા સન્યાસીઓ અહિં તહિં રખડી પોતાનું પૂરું કરે છે, તેમને પકડી લાવો, યોગ્ય શિક્ષણ આપો અને પછી તેમને પ્રચારકનું કાર્ય સોપો ” વધારે તો શુ કહેવું, શરૂઆતમા આર્ય સમાજ સ્થાપવા પણ દયાનન્દ ઇચ્છાવાન ન હતા.

આ વિષય ઉપર આટલો વિચાર કર્યા પછી, હમને એમ લાગે છે કે જે પ્રાદ્યસમાજના કારભારીઓએ વેદને માન્યો હોત, વેદનું પ્રાધાન્ય કબૂલ રાખી પછી આગળ વધવાનું રાખ્યું હોત તો વખતે દયાનન્દ એક સ્વતંત્ર સમાજ (આર્યસમાજ) સ્થાપતજ નહિ એ બાબત વિશે તહેમની જેડે વિચાર કરવા માટે એઓ કદી નારાજ હતાજ નહિ ઇ સ ૧૮૭૪ ના ડીસેબરમા મુળઇથી અમદાવાદ જવાનું જ્યારે એમને આમત્રણ આવેલું, ત્યારે ત્યાં જઇ ત્યાંની પ્રાર્થનાસમાજના ચાલકોની માગણીને માન આપી, સમાજની વેદી પરથી પોતે કેટલાક વ્યાખ્યાન આપેલા તેમા પણ તેઓ ઉપલી વાતનો ઇશારો કરતા ભૂલી ગયા ન હતા રાં બાં ભોળાનાથ સારાભાઈ તથા રાં સાં મહીપતરામ રૂપરામ તે વખતે અમદાવાદ પ્રાર્થના સમાજના ચાલક હતા તેમની જેડે દયાનન્દે વાત કરેલી કે તમે પ્રાર્થના સમાજને આર્યસમાજ એવું નામ આપો ભોળાનાથે એ બાબત પર

બહુ ઈલિન્ગથી વિચાર મ્યે અને પત્રી કહ્યુ કે ‘ પ્રદેશ
 સમાજ વેલુ અખતર સ્વીકૃત્વા ગણ નથી તેન વેલુ
 પ્રાધન્ય પણ મનવા ખૂશી નથી. ’ હ તેથી અમદ વાની પ્રાર્થના
 સમાજે દયાનન્દની એ સલાનણ કમૂલ ર ખીનહિ યોડા વખત
 પત્રી દયાનન્દ ત્યાથી નજકો ગયા અને ત્યાની પ્રાર્થના
 સમાજ પાને ઉપલી ભલ નણ રનૂ કરી ત્યાના ચલમ્લે
 ઘણે વિચાર મ્યે એ સલાનણ ના ન તથા બધી રીતે
 શુભદાયક છે એન જણાવ્યુ, તે ઉપ થી વખત ન શુનાવતા
 દયાનન્દે પ્રાર્થનાસનને ઉપદાન ગણી - જકોના અનુદીય
 દેવમા આર્થસમ જનો પાથો નાખ્યે. †

ચોથુ લક્ષણ સત્યનિષ્ઠ એ શુભમા દયાનન્દ એકો
 હતા. ઈ ન ૧૮૬૬ ના નવેબગન, ત્યાએ દયાનન્દ કશીના
 અનન્દના મા રહેતા હતા—ત્યાએ એમના ભાપણ તાલની
 કશીમા મ્લેટી ઉચલપાયવ ઘડ રહી હતી—ત્યાએ ત્લેમને
 હાન ખવડાવવા માટે કશીના ચારે તરફ તેયાની ચાલી રહી
 હતી—અને તેને માટે કશીના પડિતોની સભા વારવાર મળતી

*Life of Rao Bahadur Bholanath Saribhaya P 7

† ધણાએ-નેમ કેવા અર્થ સમા-એતુ પણ એવુ માનવુ
 છે કે આર્થસમાજની પટેલ વટેલી સ્થાપના મુજબમા કથેલી એ
 દેવના નેન પુટેલી આર્થસમાજ સમાજમા સ્થપા

હતી ત્યારે દાશીના દેટલાક નામીયા પડિતોએ આવી -
એમને જાનગી રીતે કહ્યું કે -“ સ્વામિજી ! તમે જે કહો
છો તે બધું ખરૂં છે છતા હમારા માંગી એ વિનતી છે કે
મૂર્તિપૂજા વિશેનો તમારો આગ્રહ તમે છોડી દો, અને જે
તમે તેમ કરશો તો હું તમને શકરાચાર્યનો અવતાર ગણી
પૂજીશુ ’ એ સાબળી દયાનન્દ તરત યોત્તી ઉડયા કે -“ હું
અત્રે અવતાર ગણાવા આવ્યો નથી હું તો માત્ર સત્યની
પ્રાર્થના કરનારો છું ભરતખંડમાં સત્યનો પ્રચાર થાય એજ
મહારી અભિલાષા છે ’ ઇ સ ૧૮૭૭ ની શરૂઆતમાં જ્યારે
દિવ્ય દરબાગમાંથી દયાનન્દે લાહોર તરફ પ્રયાણ કર્યું, અને
ઉપરાઉપરિ બ્યાજ્યાન અને ભાષણોદ્વારા પંજાબના લોકોને
વૈદિકધર્મ ઉપર આગ્રહા ખેસાડવા પ્રયત્ન આણુ કર્યો ત્યારે ત્યાના
એક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષે તેમના સહચારીઓ પાસે આવીને
કહેલું કે -‘ તમે એ મૂર્તિપૂજા સબધી આગ્રહ છોડી દેવા
સ્વામિજીને વિનવો એ વાત જે પોતે છોડી દેશે તો જમ્બુના
રાજા ઘણા ખૂશ થશે, અને તેમના કાર્યમાં ઘણી મદદ કરશે ’
કહેવાની જરૂર નથી કે જ્યારે એ વાત દયાનન્દને કાને પડી
ત્યારે તેમણે તરતજ જવાબ આપ્યો કે -મારે જમ્બુના રાજાને
ખૂશ કરવા કે વેદ-પ્રતિપાદિત ગ્રહાને ખૂશ કરવા ? એવી વાત
તમે હવે પછી મારી પાને જોલગોજ નહિ ! આ જગાએ
એટલું શું ન કહેવાય કે જે દયાનન્દે મૂર્તિપૂજા વિરૂદ્ધને

પોતાનો આગ્રહ કોઈ પણ રીતે છોડી દીધો હોત તો એકલા જમ્યુના મહારાજ તો શું પણ હિંદુસ્તાનના ણીજ રાજ મહારાજ પણ એમના અનૂવર્તી થયા હોત ? પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ચારે તરફના હિંદુઓએ એકે હાથે શ્રદ્ધા અને ભક્તિની મહોટી પુષ્પાંજલિ રેડી, તેમને એક મહોટા અવતાર રૂપે સ્વિકાર્યા હોત, અને શંકરાચાર્યથી ઉતરતા અથવા સમાન આસન પર તેમને બેસાડયા હોત ? પરંતુ મૂર્તિપૂજા સંબંધે પોતાનો આગ્રહ તેઓ છોડી શક્યા નહિ; કારણ મૂર્તિપૂજા સત્યથી ઉલટી હતી, અને દયાનન્દનું સત્ય ચલિત થઈ શકે તેવું હતું નહિ.

પાંચમું: સત્યનો વિજયજ થશે એવો દયાનન્દને દૃઢ વિશ્વાસ હતો. એ વિશે વધારે ન કહેતાં એકજ વાત અત્રે જણાવીશું. દયાનન્દ જે વખતે ઘોર પીડાથી પીડાતા બોધપૂરથી આણુ પર્વત પર આવ્યા ત્યારે પીડા દીવસે દીવસે વધતી જતી જણાઈ, અને તેમના અનુચરો નિરાશ થઈ ગયા અને તેમને એવું લાગ્યું કે આર્થ જાતીની આશાજ્યોતિનો એકદમ અકાળે લોપ થઈ જશે—આર્યાવર્ત્તનો ઉજ્જવળ સૂર્ય સંધ્યા વખતના આકાશ પર ઉતરતાં પહેલાં અસ્તાચળ તરફ જવા માંડે છે, એવું લાગતાં, તેમના સહચર વગેરે સર્વે લોકો શોક ભરેલે હૃદયે દિવસ પર દિવસ કાઢવા લાગ્યા. તે વખતે મુંગધથી આવેલા એક કેળવાએલા અને ઉત્સાહિ માણસે સ્વામીજીની પાછળ આવી દિલગીરીથી તેમને પૂછ્યું કે “ મહા-

સજ્જ! આપ તો જાઓ છો, પણ પછી આર્યાવર્ત્તની શી દશા થશે તે તો કહો !” દયાનન્દે કહ્યું, “નિરાશ ન થશો, વૈદિક ધર્મનો અગ્નિ જે બળવા માંડ્યો છે, તે હવે કોઈ પણ રીતે સમાવાનો નથી.” આ ઉપરથી ખાત્રી થાય છે કે, એમને સ્પષ્ટ રૂપે ભાસી ચૂક્યું હતું કે ભવિષ્યના સુહૃદ ગર્ભમાં વૈદિક ધર્મનો જય અવશ્ય પડી રહેલો છે, એટલે કે જય થવાનોજ છે. આ સળળને લીધે, આવી સખત પીડામાં પણ સ્વામીજી આવો ચોખ્ખો જવાબ આપી શકેલા.

છહું આત્મવિલોપ આત્મવિલોપમાં તો દયાનન્દ એકેકોજ હતા. એમના જેવું એ લક્ષણ તો ભરતખંડના ખીલત કોઈ પણ આચાર્યમાં જોવામાં આચું નથી. વાચનાર, આ વાતનો વિચાર કરે કે જે દેશમાં માણ્યો વાતવાતમાં પરમેશ્વર ઘડને જોયે, કામકોધને તાળે રહેનાર કીતકિંકર હોવા છતાં, “શુદ્ધમણિવિદ્વમ્” પરમેશ્વરની બરોબર પોતાને ગણાવી શકે, જે દેશમાં કર્કશકંઠ વાળા કાગડા કોયલની જગાએ, અને જે ભૂમીમાં શિયાળ વગર આપત્તિએ સિંહનું સ્થાન લઈ શકે, તે દેશમાં શું માત્ર તેવી ઈચ્છા કરી હોત તો દયાનન્દ સરસ્વતી એક મહાન ઇશ્વરાવતાર તરીકે પૃથત નહિ ? તેમના જેવો નિષ્કલંક બ્રહ્મચારી, તેમના જેવો ત્યાગી, અને તેમના જેવો અસાધારણ તર્ક બુદ્ધીવાળો પુરૂષ, માત્ર આંગળી હલાવવાથીજ શું આટલા બધા અવતારમાંથી એક તરીકે પોતાને ગણાવી શકત

નહિ ? જે દેશમાં જેએક ભગવા વૃગડા, થોડી જટા, અને જેયાર નરકૃત શ્વેકનો અજ્યામ, એટલા માધન વડે નવો પથ સ્થાપવો શક્ય છે, તે દેશમાં દયાનન્દ મરસ્વતી જેવા દિગ્વિજયી પુત્રો શુ જગ ચેષ્ટા પણ કરી હોત તો તે એક નવો પન્થ ન પ્રવર્ત્તાવી શકત ? પરંતુ અશાવતાગ તો શુ, પૂર્ણાવતાર તો શુ, મ પ્રદાય પ્રવર્ત્ક તો શુ, પણ આર્ય સમાજના અધિનાયક તનીકે પણ પોતાને ઓગ્રખાવતા તેઓ જાણ ન હતા મુખર્ષમાં લ્યાટે આર્યસમાજ ન્ધારિત થઈ ત્યારે ત્યાના કેટલાક મભાવિત મભામદોએ સમાજના અધિ નાયકનુ પદ નહણુ કરવા દયાનન્દને વિનતી કરી, તેને જાણ પોતે આપ્યો કે “ એ પદને હુ લાયક નથી ” ત્યારે તે લોકોએ ફરી પાછી વિનતી કરી, “ કે તમે સમાજના સલા પતિ થાઓ ” તે પણ તેમણે કબૂલ કર્યું નહિ, અને કહ્યુ કે “ જે તમે બહુજ આગ્રહ કરશે તો માત્ર હુ સમાજને એક સાધારણ મભામદ થઈશ ” એ પ્રમાણે બીજા સાધારણ માણુ મની માપક દયાનન્દ પણ આર્ય સમાજના એક સાધારણ મભાસદ થયા આર્ય સમાજના નાયક તો શુ પણ દયાનન્દે ધાર્યું હોત તો પોતે એ સમાજના પ્રાણાત્મા થઈ શકત પોતે ધાર્યું હોત તો આર્ય સમાજ પર એકે હાથે રાજ કરી શકત, પણ પોતે તેમ કર્યું ? ના.

મુ મધ આર્ય સમાજના મભામ અને ટૂંકી રા મુ રત્તમ ધરમગીએ આ લેખકને કહેત કે જેટલા નર્વ દયાનન્દ રુખા તેના વર્ષ એઓ નિયમિત રીને મુ મધ આર્યસમાજના સભામદ તરીકે પોતાનુ લલા રમ મોક ના પ્રતા હતા નહે મભામુ છે - લાહોરની આરસમાજની વિનતીને પણ એજ પ્રમાણે નમી મને માત્ર મભામદ થયેલા

આ મિત્રાય એ પીછ વાતનો સલાહથી વિચાર કરવાનો છે આર્થ સમાજ સ્થાપી, વેદ ભાષ્ય વગેરેનો પ્રચાર કરી, અને ભરતખંડના સુધારા માટે પોતાના શરીર તથા મનની દરેક શક્તિનો ઉપયોગ કરી દયાનન્દ કોઈ નવો મત પ્રવર્તાવી ગયા છે કે શું, એ જોવાનું છે. તેમણે કોઈ નવો સંપ્રદાય સ્થાપ્યો છે કે શું, તે ધ્યાનમાં લેવાનું છે આનો જવાબ એ છે કે, ના ખરી રીતે જોતા દયાનન્દ કોઈ નવા સંપ્રદાયના સ્થાપનાર નથી, તેમજ વિચાર કે ભાષણ કે વેદભાષ્ય કે પીઠ કોઈ ગ્રંથ યા કોઈ સિદ્ધાંતનાં ખંડનમંડનમાં, કોઈ પણ જગાએ એવા સ્થાપક તરીકે પોતાને ઓળખાવ્યા નથી. એટલું જ નહીં પણ પોતાની મહોટાઈના જુસ્સામાં ઘસડાઈ જઈ તે સળધે એક શબ્દ સરખો ઉચાર્યો નથી ઋગ્વેદાદિ ભાષ્યની ભૂમિકામાં એક જગાએ પોતે લખ્યું છે કે “ આ ભાષ્યમાં મહાશ પોતાના મગજમાંથી કાઢી એક પણ વાત હું લખીશ નહીં. પ્રહ્લાથી તે વ્યાસદેવ સુધીના મહર્ષિઓએ જે પ્રણાલી પકડી વેદાર્થ નિર્ધાર કર્યો છે, તે પ્રણાલીને અનુસરીનેજ હું આ ભાષ્ય પણ લખીશ # ” દૂકામાં, દયાનન્દના આખા જીવનનાં સઘળા કાર્યોમાં પોતે વૈદિક સિદ્ધાંતોનું અનુવર્તન કરેલું, અથવા તો વૈદિક ઋષિઓ વગેરેને પગલે પોતે ચાલેલા, એ વાત મિદ્ધ થાય છે. અને ઉપર લખેલા છએ લક્ષણ દયાનન્દમાં

હતાં, તેથી દયાનન્દ એક સુધારક હતા, એ વાત પણ નક્કી થાય છે.

દયાનન્દ હિંદુસુધારક ખરા કે નહિ ?

દયાનન્દ સુધારક હતા એ આપણે જોયું; હવે એઓ હિંદુસુધારક ખરા કે નહિ તે જોવાનું છે. હિંદુસુધારકનાં જે લક્ષણ છે, એક શાસ્ત્રાપેક્ષિતા અને ખીજું સન્યાસ. માટે હવે દયાનન્દનાં ચરિત્રમાં એ જે હતાં કે નહિ તે જોઈએ.

સુધારણ રીતે અત્યાર પહેલાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે હિંદુઓની પાંચે શાસ્ત્રાપેક્ષિતા અથવા તે વેદાપેક્ષિતા એ જે એકજ વાત છે. અને તે ઉપરથી સવાલ ઉભો થાય છે કે દયાનન્દ શું ખરેખર શાસ્ત્રાપેક્ષિત હતા ? તેમણે શું શાસ્ત્રાપેક્ષિતાનો ઝુટો ખાધે લઈ હિંદુ સમાજ અને ધર્મના સુધારે તેના વટેજ કર્યો છે ? આનો જવાબ હમે એ આપીશું કે વ્યાસ વગેરે મહર્ષિઓના પત્રી દયાનન્દના જેવો શાસ્ત્રાપેક્ષિત ખીજો કોઈ આચાર્ય હિંદુસ્તાનમાં થયો નથી. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે દયાનન્દનાં આખા જીવનનાં મઘળાં કર્મો વૈદિક મિદ્ધાંતને અનુસરીને થતાં હતાં, પરંતુ અહીંયાં તે એટલું વધારે કહીશું કે એમના આખા જીવનનાં મઘળાં

કાર્યો વૈદિક સિદ્ધાંતોના અનુશાસનજ હતાં જેમારી વેદ તદન જતો રહ્યો હતો, એવી વેદશૂન્યભૂમિમા વેદનુ અનુશાસન ફરી સ્થાપવા માટેજ તેમણે દેખાવ દીધો હતો—જેનાથી વેદ ભૂલી જવાએલો હતો એવી આર્યજાતિને ફરી વેદનુ શિક્ષણ આપવાજ તેમણે જન્મ લીધો હતો પોતાના ભાષ્ય ભાષણ, વ્યાખ્યા, વિચાર, વાદ પ્રતિવાદ બધુજ વૈદિક અનુશાસનથી નિયમિત રાખતા, અને સુધારા સબધે તેમની આખી પ્રણાલિજ વૈદિક અનુશાસનથી પરિચલિત થતી હતી. તેથી શુ ખડન કે શુ મડન, શુ હુમલો કે શુ બચાવ, દરેકમા દયાનન્દ વેદનોજ ઉપયોગ કરતા હતા વેદાનુકૂળ જે હોય તે પોતે ગ્રાહ્ય ગણતા, અને વેદ પ્રતિકૂળ તે અગ્રાહ્ય ગણતા સ્વાભાવિકબુદ્ધિથી પણ વિરૂદ્ધ વાત પોતે મૂર્તિપૂજને ગણતા અને તેથી પોતે તહેની સામુ શસ્ત્ર ઉગામ્યું હતુ એમ નથી—બરેખરી વાત તો એ છે કે મૂર્તિપૂજ વેદમા કહેલી ન હોવાથી પોતે તેનાપર હુમલો કર્યો હતો આ કારણથી જ્યાં મૂર્તિપૂજ વિશે વાદ થતો ત્યાં ત્યાં પોતે એ પૂજના સમયકોને સલાહ પૂછતા કે ચારે વેદમા કોઈ પણ ઠેકાણે મૂર્તિપૂજનો કોઈ પણ પ્રસંગ જોવામા આવે છે કે નહિ? કાશીના પડિતોની મહોટી સલામા તા૦ ૧૬ મી નવેખર ઇ સ ૧૮૬૬ ને દીને દયાનન્દનુ કહેવુ એજ હતુ કે “વેદના કોઈ પણ સૂક્ત કે મંત્રમા મૂર્તિપૂજનુ પ્રતિપાદન

કર્તુ હોય તો જતાવો.” દૂંકામાં મૂર્તિપૂજા વેદ વિરૂદ્ધ ગણી-
નેજ તેને ઉખેડી નાંખવા માટે દયાનન્દ તૈયાર થએલા,
નિયોગની રીતને વેદનો ટેકો હોવાથી, ઘણી મુશ્કેલીઓ છતાં
પણ પોતે તેનો જયાવ કરેલો, જન્માંતર વાદને વેદમાંથી
આધાર મળતો હોવાથી પોતે તેનો પ્રચાર કરેલો, વળી સમુદ્ર
યાત્રાની પ્રધાનું વેદમાં પ્રતિપાદન થએલું હોવાથી પોતે તેને
રીતમર ગણાવવા માટે અગ્રેસર થએલા. આવાં શાસ્ત્રપેશિના
અથવા વેદાપેશિતાનાં ઉમદા ઉદાહરણ બીજા કયાં મળશે ?
આને વેદાપેશિના શું પણ વેદમર્પસ્વતા કહેવી જોઈએ.

અજમેર શહેરમાં જ્યારે ઈ મ. ૧૮૮૩ માં દયાનન્દ
મરણ પધારીએ પડેલા, ત્યારે તેમની આસપાસ જુદી જુદી
જગ્યાએથી આવેલા તેમના મેવક તથા મિત્રો શોકાતુર થઈ
જેકેલા હતા, દયાનન્દને તે વખતે ઉવટનો શ્વામ ઉપડયો
હતો, અને આ દુનીઆમાં એક પગ અને પેટ્ટીમાં બીજો
એવી તેમની હાલત હતી, તે વખતે તેમના મંડળમાંથી
કેટલાએક જણે આવી રૂંધાતે કહે કહ્યું કે ‘ આપના શબને
માટીમાં દાટવાના વિચારથી કેટલાએક સન્યાસિઓ આવી
જેડા છે.૬ ’ તે સાંભળી દયાનન્દે ધીમે ધીમે જવાબ આપ્યો

* સન્યાસીને કાનો જલ્યાદ કરે છે અથવા તો જુમિદાદ કરે
છે. સન્યાસીના વર્ગમાં દયાનન્દ જણે ઉચ્ચ દર્જાને જોગવવા દત્ત
તેથી તેમના શબને મેડા ડાકમાંથી પથરાવવાની અપેક્ષા સન્યા-
સીઓ આવેજા.

કે:-“ તેમ નહિ થાય. મૃતદેહને દાટવો ઇરાબર નથી. કારણ કે વેદમાં કહ્યું છે કે “વાયૂરનિલમમૃતમષેદંમસ્માન્ત્-શરીરં ।” માટે તમે મારા શરીરને અગ્નિદાહ કરજો ” મરણાન્તના અસહ્ય દુઃખ વખતે જે વેદનો મહિમા આવી રીતે ગાય, મૃત્યુના મુખમાં કોળીઓ થવાનો વખત આવે તો તે વખતે પણ શાસ્ત્રવિધિ વિશે જેને વિચાર આવે, અને મૃત્યુ પછી પણ પોતાને માટે શાસ્ત્રનું શાસન ચાલુ રહે એવી તબવીજ રાખે, તેવા શાસ્ત્રપેક્ષિ યા વેદપર વિશ્વાસ રાખનાર કેટલા આચાર્યો ભરતખંડમાં હુન્નુમુખી જનમ્યા છે ? (વેદ પ્રમાણે પોતાની અત્યેષ્ટિક્રિયા કરવી એ વિશે પહેલેથીજ દયાનન્દે પરોપકારિણી સભાના સ્વીકાર પત્રમાં ચોખ્ખી રીતે જણાવ્યું હતું. પોતાના મોત પહેલાં આશરે દોઢ વરસપર દયાનન્દે પોતાને હાથેજ એ સ્વીકારપત્ર લખી કાઢ્યું હતું.) દયાનન્દ! વેદપરના તમારા વિશ્વાસને ધન્ય છે. મથુરામાં જ્ઞાનવૃદ્ધ વિરજનનન્દની પાસેથી વૈદિકધર્મની જે વિજય પતાકા લીધેલી, તે અન્તયજ નેવું છે કે એક દીવસ પણ તમે તમારે ખભેથી નીચે ઉતારી નથી, એટલુંજ નહિ પણ મરણ શય્યા પર મુતાં મુતાં તમારા રોગથી જર્જરિત થઈ ગયેલી ખાંધ અને ધુજતે હાથે, એ ધવળ પકડી રાખી, ભરતખંડને વેદ એજ તહેનો પ્રાણ છે તેનું અપૂર્વ દ્રષ્ટાંત આપી ગયા, માટે તમારી વેદાપેક્ષિતા અલૌકિકજ ગણાય.

હવે સન્યાસની વાત દયાનન્દ પોતે સન્યાસી હતા, સન્યાસના માર્ગમા દૃઢ ગઠ્યા હતા, માટે હવે તેઓ જ્યારે આ દુનીઆમા નથી, ત્યારે પત્ની તે વિશે વધારે વિચાર કરવાથી શો ફાયદો છે ? છતાં સન્યાસધર્મ પાળવામા સત્યમા તન્નિષ્ઠ થઈ જવા માટેની સાધન પ્રાપ્તિમા જે દુ ખ ખમવાની શક્તિ જે નિરપૃહતા, જે નિરભિમાનતા તેમણે ખતા વેલી તે વાત જ્યારે યાદ આવે છે ત્યારે મનમા એટલુ લાગી આવે છે કે તે સખ ધે એક જે વાત કહેવી જોઈએ

દુ ખ સહન કરવાની દયાનન્દની શક્તિ ખરેખર વિન્મય ધમાડે તેવી હતી ગમે તેટલી ટાઢ હોય કે ગમે તેવી ગરમી હોય તેા ખણુ તહેનો પોતે કદી વિચાર સગ્ગો કરતા નહિ જે ટાઢથી માણસ ધ્રુણ કપી હોં તે ટાઢમા રાત્રે ગગાના ખુલા કિનારાપર ઘાસ પાવરી પોતે પડી રહેતા જે ગરમીથી લોકો ખમતે શરીરે ત્રાહ્ય ત્રાહ્ય પોકારતા હોય તે ગરમીમા પોતે જગલમા જમીનપર યાતો પરથગ્ગર માથુ નાખી નિરાતે નૂંઈ રહેતા પોતાની પ્રથમાવન્ધામા આવી રીતની કેટલી કિવદ્દ છદ્ગી પોતે ગુન્તરી હશે તે કહી શકાતુ નથી દુકામા અવિપ્રુત પ્રદ્વચર્યે દયાનન્દના શરીરને એટલુ ખમવાન અને એટલુ દુ ખ સહન કરી શકે એવુ કયું હતુ કે ટાઢ, તાપ, તોફાન, વરમાદ, ભૂખ કે ભૂખમરો ગ્નામા દુ ખ યા મુસાફરીની આપત્તિ, એમાતુ કાકગ તહેના મનપર

અમર કરી શકતું નહતું. પોતાના શરીરને હેરાનગતી થાય
 યા મમાજને ઉપદ્રવ ધાય, ગમે તેમ હોય તોપણ પોતે
 સન્યાસીની નીતિથી વિરુદ્ધ કદી ચાલતા નહિ.

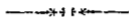
સન્યાસી દયાનન્દને જેવી માનની દરકાર નહતી તેવીજ
 ધનની પણ પરવા નહતી. એ સળધે થોડી વાત તેમના
 આત્માવિલોપને મળધે ઉપર જણાવી છે, તેથી અહિ વધારે
 ન કહેતા એટલુજ કહેવાની ઇચ્છા કરીએ છીએ, કે દયાનન્દ
 જેવા સન્યાસી લાખો સન્યાસીઓમાથી મળવા દુર્લભ છે.
 સન્યાસી વર્ગના શિરોભૂષણુ રૂપે ગણાવા પોતે સંપૂર્ણ રીતે
 યોગ્ય હોવા છતા, આશ્ચર્યની વાત તો એ ઇ કે પોતે ગુરુ
 તરીકેનુ પદ કોઇ દહાડો કબૂલ કરતા નહતા એ કોઇ
 માણસ તેમના જ્ઞાનપૂર્ણ ઉપદેશથી વિગલિતચિત્ત થઇ
 યાતો તેમની અલૌકિક શક્તિનુ જોર જોઇ મોહ પામી જઈ,
 તેમને પોતાના “ ગુરુ ” અને પોતાને તેમને “ શિષ્ય ” એ
 રીતે ઓળખાવતો તો પોતે તીવ્રસ્વરે તહેની સામે થઇ
 કહેતા કે “ હુ કોઇનો ગુરુ નથી માણસનો ગુરુ પરમેશ્વર
 સિવાય બીજો કોઇ હોઇ શકેજ નહિ ” તેમના શિષ્ય
 થવાની ઇચ્છા રાખનાગ કેટલા મનુષ્યોને તેમણે આવો
 જવાળ આપ્યો હશે તે કહી શકાતુ નથી આપણા દેશની
 રીત પ્રમાણે સાધુ સન્યાસીને હુમેશ આપણે ગુરુને સ્થાને
 ગણીએ છીએ, તેથી બધી જગાએ તેઓ નમન કરવા યોગ્ય

ગણાય છે, છતાં એ રીત સન્યાસીને સંબંધે તો પ્રતિકૂળ છે એમ તેઓ ધારતા અને તે ધરાવે છે, કારણુ વખતે અભિમાન-મહિરાના સ્પર્શને લીધે એમાંથી વખતે તેના સન્યાસ-વ્રતને ડાઘ લાગવાનો વખત આવી લાગે.

અપક્ષપાતપણે વિચાર કરવાથી કાયદાને અનુસરી ચક્રાય છે, અને અપક્ષપાતપણે ઇનસાફ કરવાથીજ દરેક ણાણતનો યદ્યાર્થ નિર્ણય થઈ શકે છે, એ વાત ખરી હોય તો, એ અપક્ષપાતને નામેજ હે ભારતવાસી, તને એક પ્રશ્ન પૂછું છું. તે એ છે કે, દયાનંદના યશનાં દુંદુલિ આખા ભારતમાં વાગી ઉડ્યાં, તેમની અલૌકિક પ્રતિભાનું દર્શન કરી શ્રી મોહ પામી ગયા, અને તેમના અસાધારણ પાંડિત્યને જાણે આખા આર્યાવર્તે પોતાનું મસ્તક તેમની પાસે નમાવ્યું, એ ધરાવે નથી? જો એ વાત ધરાવે હોય, તો પછી પોતે જરાપણ પ્રયત્ન કર્યો હોત તો વધુ તો ન થાત પરંતુ ગું દિંદુસ્તાનના રાજા મહારાજાને મોટા ભાગ તેમના મંત્રનાશિષ્ય થઈ ઉભા ન રહેન? અને એજ સૂત્ર વડે હજારો રૂપીઆ પેદા કરી, પંદર વીસ મઠ અથવા તો મંદિર સ્થાપી ખીજા સન્યાસીઓની માફક એને મદદલા પતંગપર નરમ પથારીઓ પર શયન કરી, સંભારનું સકળ પ્રકારનું યુખ ભોગવી ન શકત? પણ તેમણે શું કયું? તે જોવા મુધારક તરીકે તેમની પ્રથમ અવસ્થા તરફજ આપણે જોશું, - કે જે વખતે

માત્ર ગગાતટ ભુમીનો આશ્રય લઇને સ્વામીજી વિચરતા હતા, અને એક કે જે ડ્રૌપીન (લગોટ) સિવાય બીજુ સાધન પામે ન હતુ. વધારે લગોટ રાખવા કોઈ કહેતુ તો જવાબ આપતા કે “વળી એક વધારે કપડું રાખી તહેને સાચવું ઠયા ” ? આ દિગંબર અવસ્થા પછી દયાનન્દનું કાર્યક્ષેત્ર ધીમે ધીમે વધતુ ગયું, અને જુદા જુદા સપ્રદાયના લોકોને મળવુ મૂકવુ થયુ. વેદભાષ્ય પ્રચાર, વૈદિકયત્રાલયની સ્થાપના, આર્યસમાજની પ્રતિષ્ઠા, વગેરે કામોમા જ્યારે પોતાને શુધાવુ પડયુ ત્યારે ડ્રૌપીન છોડી કપડા પહેવવા પડયા, અને ઘોડુ ઘણુ નાણુ પણ ભેજુ કરવુ પડયુ, છતાં પોતે પોતાના મુખ સાડુ યા પોતાના ગરીરને આરામ આપવા રાતી પર પણ ખરચેત્રી ? જોધ પૂગી પાછા ફરતા જ્યાં જસવતસિહ મહારાજે વિદાયગીરી તરીકે જે જે આપવા માડયુ, તેને વિશે પોતે ક્ષણ માત્ર પણ વિલંબ ન કરના કહ્યુ કે એ બધુ પરોપકાન્ધિ સભાના ભડગમા મોકલાવી દો આ ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉભો થાય છે કે મત્યની મેવા અને મત્યનો પ્રચાર—મપૂર્ણ રીતે મન્યા-મીનો ધર્મ પામરો, એ મિવાય દયાનન્દ સર્વતીએ પોતાની જીવગીમા બીજુ કશુ પણ કર્યું છે ? જવાબ, ના માટે એટલુજ કહેવાવુ છે કે જે રીતે દયાનન્દે સન્યામી નામ માર્યાક કર્યું છે તેવુજ તહેને ઉત્તમ બનાવ્યુ છે આ ઉપરથી પણ સાખીન ધાય છે કે દયાનન્દ મુખારક અને હિ દુમુખારક હના.

દયાનન્દ આદર્શ સુધારક કહેવાય કે નહિ ?



હવે દયાનન્દ હિંદુ જાતિના આદર્શ સુધારક કહેવાય કે નહિ તે જોઈએ. આદર્શ સુધારક એટલે શું તે આપણે સમજીએ.

હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં અત્યાર સુધી જે સઘળા આચાર્ય કે મહાપુરુષ સુધારકને નામે ઓળખાઈ ગયા છે તેમાં મોટી ઉંચા દરજ્જાએ કેટલાંક કારણોને લીધે શંકરસ્વામી ભોગવે છે. પરંતુ તેથી શું તે આદર્શ સુધારક કહેવાય ? માત્ર જે એકાંશે સુધારક હોય તેને શું આદર્શ સુધારક કહી શકાય ? એ વાત કબૂલ કરવી જોઈએ કે જ્યારે જોષના પ્રતાપથી ભરતખંડની ચારે દીશા કંપી ઉઠી હતી, વેદ અને વેદોક્ત ધર્મ ઊંઘાદૂષ્ટી સહુ કવલમાં ધીમે ધીમે ઝસિત થતો હતો, તે વખતે શંકરાચાર્યે પ્રગટ થઈ પોતાની અસાધારણ પ્રતિભા અને અસાધિક તર્કશક્તિને જોડે કેટલેક દરજ્જાએ વૈદિક ધર્મની ફરી સ્થાપના કરી, પરંતુ આટલા ઉપરથીજ તેને આદર્શ સુધારક કહી શકાય નહિ. અમે જાણતા માગીએ છીએ કે જેના વડે રાગી યગેલી મગાજ મુખર, જેના વડે હિંદુનો શાસ્ત્રિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ થાય, જેના વડે આ વિવિધતા અને જાંગી તૃપ્તિ ગમેલી હિંદુ જાતિ

પની પાત્રી એકત્ર થાય, તેને માટે શકરાચાર્યે કોડ ઉપાય લીધેલા ખન ? જેનાથી વર્ણુશ્રમની વ્યવસ્થાનુ સારી રીતે રક્ષણ થાય, જેનાથી હિંદુઓનુ શિષ્યશાસ્ત્ર ઉન્નતિ પામે વેપાર વધે, હિંદુઓના સુખ સપત્તિમા દીનપગ્દીન વધારે થતો જાય, દુઃખમા જેનાથી હિંદુઓ સઘળી રીતે દૃઢ થઈ આખી દુનીઆની ગમક્ષ છાતી કાઢી ઉભા રહી શકે તે યાગત સર્વ શકરાચાર્ય એક શબ્દ પણ ઉચ્ચની યા છે ? માત્ર,

નલિનીદલગત જલવત્તરલ ।

તદ્રજીવનમતિશય ચપલ ॥

એ કહેવાથી કાંઈ ડોઈ જાતિનો ઉદ્ધાર થયો છે ? માત્ર “ અદ્વૈતવાદ ” “ અદ્વૈતવાદ ” એવી ખૂબો પાડવાથી ડોઈમરી ગએલી જાતિમા પાછો છવ આવતો નથી જે ચિકિત્સા વડે, રાગીના ગમસ્ત અજ સ્વચ્છ અને ગળગ થઈ આવે નહિ તે ચિકિત્સા ચિકિત્સા કહેવાયજ નહિ તે પ્રમાણે જે સુધારાવડે જે જાતિને સુધારવાની હોય તેના અમાજના સર્વ અવયવ ઉન્નત અને પરિપુર ધાય નહિ, તે સુધારાને સુધારા એ નામ અપાયજ નહિ

દયાનન્દ આદર્શ સુધારક હતા કેમકે તે વોગ નહિ પરંતુ નવાગેજ સુધારક હતા વાચનાર ! તારે આ વાત હમેશા દયાનન્દના સંખરી કે દયાનન્દ નન્દની માત્ર હિંદુના

નના ધર્મસુધારક હતા એવું નથી, તેમ તેઓ માત્ર આપણા
 શાસ્ત્રના શોધક હતા એવું પણ નથી. દયાનન્દે માત્ર એક
 ભરતખંડના પ્રદેશે માટે કમર કસેલી એમ નથી હિંદુઓની
 જુદી જુદી શાખાઓના કલ્યાણ માટે તેમણે આગમન કરેલું
 એવું નથી, અથવા તો માત્ર હિંદુઓનાજ અગને સળધે
 તેમણે આલોચના કરી હોય એવું નથી તેમણે તો આખા
 આર્યાવર્તને પોતાના હૃદયમા ધારણ કર્યું હતું આખી આર્ય
 જાતિનું હિત પોતે ચિતવ્યું હતું, અને આખા આર્યજીવ
 નના ઉપર પહેલેથી છેલ્લે સુધી પોતાની દૃષ્ટિ નાખી હતી
 દયાનન્દના સુધારણી રીત જો, શાત મને જોવામા આવે તો
 ભરત જણાશે કે કેવા મ્હોટા મનથી એ સન્યાસી પુત્રે ભાર
 તનો સુધારો કરવા પોતાની જીદગી ગાળી છે ઘણા યુગ
 સુધી લેગો થએલો કચરાનો ઢગલો કેવી રીતે ખસેડાય,
 આપણી નિર્નિવ સમાજ કેવી રીતે સન્નિવ થાય, ભરતખંડમા
 આવતા સ પ્રદાયના જુદાપણા અને દ્વેષ કેવી રીતે નીકળી
 જાય, અને જુદા જુદા મત તથા શાસ્ત્રોના તાળા નીચે આવી
 ગએલો આ દેશ કેવી રીતે એકના પામે, વગેરે વગેરે યાજ
 તોપર દયાનન્દે બહુ ઉંટો વિચાર કરેલો અને તેથીજ કયા
 સાધનથી હિંદુઓની શિષ્યવિદ્યાનું રક્ષણ થાય, વેપાર વધે,
 કયે રસ્તે દેશનો પૈનો દેશમા ન્હે, કયા ઉપાયથી દેશના
 ગાય વગેરે જાનવરોનું રક્ષણ થાય અને ખેતીવાડીની હાલત

મુધરે, એ વિશે તેઓ હુમેશા ચિતવન કરતા અને પગલા ભરતા દયાનન્દને જેમ અચગ વિશ્વાસ હતો કે વેદનું શાસન જે હિંદુઓ માનશે નહિ તો તેમનું હિંદુત્વ રહેવાનું નથી, વર્ણાશ્રમનો ધર્મ પગાશે નહિ તો હિંદુ પ્રકૃતિનું સ્તુ રણુ થશે નહિ, તેમ તેને એ પણ ખાત્રી હતી કે જે હિંદુ-સ્તાનમા ગાયનું રક્ષણુ થશે નહિ તો હિંદુ કોઈ રીતે પણ હિંદુ તરીકે રહી શકશે નહિ આપલા માટેજ તેમણે ગોરક્ષા સળધે હિલચાલ શરૂ કરેલી. હિંદુઓના શિષ્યનું રક્ષણુ કરવા પણ તેમને ઘણો આગ્રહ હતો અને તે બાબતમા પેમાદાર લોકોને ઉત્સાહ આપવા પોતે પાણી પાની કરતા નહિ પોતે જ્યારે જ્યેયુ કે હિંદુસ્તાનના શિષ્યો ઘોડુ દુર્દ શામા આવી પડયા છે, ભરતખડના શિષ્યોની સામગ્રી દિવસે દિવસે ઓછી થતી જાય છે, અને ઉલ્લુ પગદેશના શિષ્યોના કામ હિંદુસ્તાનમા આવે છે, હિંદુઓના ઘર પરદેશી સામાનથી શણુગારાય છે, ત્યારે એ સન્યાસી પુરૂષ માત્ર હિંદુઓપર આશ્રેપ કરી બેસી રહે એવું બને નહિ

* દયાનન્દે માત્ર આ હીલચાલ શરૂ કરી હતી એમજ નથી પરતુ તેનો પાલો પાલો યાન એના વિચારથી ગોઠુપાઈ રહ્યાણુ નામની એક મમા પણ સ્થાપી હતી આ મમને ગોઠુપાનિવિ નામનું એમનું પુસ્તક ગાયના જેવું છે

ખતી રીતે તેા એ હાવન જોડ પોતે શોક તી હુણાયવા માલ
મની પેઠે મરના જેવા થઇ જતા *

દયાનન્દે હિંદુઓના માત્ર ધ્યુવનસ્વ તી આલોચના કરી
હોય એવુ નવી નૂકમતસ્વની પણ કરી છે કેવા ભાવથી હિંદુએ
પ્રન્ત ઉત્પન્ન કરી, ગર્ભમાના પુનતુ શી રીતે ન્દક્ષણ મ્વુ,
જન્મ્યા પછી પુત્રના શારીરિક, માનમિક, તથા આધ્યાત્મિક
કન્યાભાગે શા શા ઉપાય લેવા - દૂકામા, જન્મથી તે મરણ
પર્યંત હિંદુએ કેવી રીતે વર્તવું, કેવી રીતે જાગપણ,
કિશોરાવસ્થા, જુનાની ગાગના, અને કેવી રીતે જીવન ગાગ
વાથી, છ દહીની મુખ્ય નેમ જળવાય, મરનનો મમ્યક મ્પુત્તિ
લાભ મેગની અજ્ઞાનના અધકારની પેલી તરફ રહેવા જયો
નિર્મય લોક તરફ જવાય, વગેરે વગેરે વિષયોની તેમણે
વિસ્તારથી આલોચના કરી છે જેમ એક હિંદુને એક
હિંદુ તરીકે ઉચે દરજ્જે પહોચાડવાનો પોતે પ્રયાસ કરેલો

પ્રકૃત્તા તી રમ્ વચેત્ત ૧૨ના માડજજ માડુ કિશોરી
મોહન ચાપાધ્યાએ વ્રામીજના સબધમા આ રેમકો કહેતુ ક
અ હાગા મા એક ગૃત્થને ત્યા પોતાને જનાતુ નિમત્રણ થયેન,
ત્યા દયાન ૦ પણ આવેના સનામા આર્ચશિ પની અધોગતિ સમધે
૫ગી વાત કરી અતે આક્ષેપ કરતી વખતે દવાન હતુ મ્હોકુ એતુ
થઇ ગએતુ જે જાણે આની ખરામ જાનતો તીરે તમના મતમા
ધોત કનેશ થને હોય નહિ ।

તેમજ હિંદુ જાતિ તથા સમાજ તરીકે પણ હિંદુઓની ઉન્નતિ માટે પોતે પગલા ભરેલા દ્રુકામા જેવી વેપાર, સાહિત્ય ન પત્તિ, દેહ, મન, આત્મા વગેરે જાળતોમા સર્વાંગે હિંદુ ઓની ઉન્નતિ તથા ઉદ્ધાર નિમિત્તે, તેમણે પોતાની સર્વ શક્તિઓ અને સર્વે સાધનો વાપરી, પોતાના જીવનથી એક સુધારકની નેમ-તહેનો આદર્શ શુ હોઈ શકે તે જતાવી આપ્યું. ભરતખડના કોઈ ણીજ આચાર્યે સુધારકે ડિવા હિતે શીએ, દયાનન્દની માપ્રક, સૂક્ષ્મભાવે સમગ્રભાવે, સર્વાંગી જીવ વે આપણી ઉન્નતિ માટે આટલો પ્રયત્ન કરેલો દેખાય છે ? ના નહિ અને તેથી હિંદુઓના આદર્શ સુધારક તરીકે દયાનન્દને સ્વીકારવામા કોઈ જાતનો અતરાય આવતો નથી.

વર્તમાનકાળની વાત કરો યા ન કરો, નર્નને એ વાત કમ્બલ હોય યા ન હોય તો પણ આગળ જતા એવો સમય આવશે કે જ્યારે પૃથ્વીપરની સુધરેની પ્રજાઓ પણ આ મહાપુકાને મનુષ્યને માથો રસ્તો જતાવનાર તરીકે કમ્બલ રાખશે વગી એવો સમય પણ નિશ્ચય આવશેજ કે જ્યારે આ ઉદી ય પ્રાહ્મજુના ઉપદેશ તથા શિક્ષણ પ્રમાણે ચાલવાથીજ માનવજીવનની માર્થકળા પ્રાપ્ત થશે એવું મો કમ્બલ રાખશે.



ઉપસહાર.



પન્તુ એમ થતા ઘણા વગ્મ વહી જશે, અને એ ભવિષ્યની વાત છે, તેમજ આખી મનુષ્ય જાતિને લગતી કે અને તેથી તે બાબતની વધારે ચર્ચા કરવાથી આપણને કાંઈ લાભ નથી પન્તુ આપણે હાવમા ઉઠી, જાગ્રત થઈ ઉભા રહી, મનુષ્યની માફક આ મનુષ્યવૈકમા વર્તવાનું છે જુઓ, આજે પણ જગતના ઇતિહાસમાથી હિંદુઓનું નામ લોપ થઈ ગયું નથી લાખો વસ્તોના વજાવાન પછી હિંદુઓએ પોતાનું હિંદુત્વ શુભાચ્યુ નથી પડાણના રાજ્યમા હિંદુઓ પર જુવમ થતો, મોગલોના અધિકાર તળે ગ્હી હિંદુઓએ સેકડો વરનો કાઠી નાખ્યા, અને આજે હિંદુઓ અંગ્રેજના નામ્રાજ્યમા જીવન જાણે છે છતા હિંદુ હિંદુજ છે ઇંગ્લેન્ડ જે જાતિમા પ્રવેશ કરે છે, તે જાતિને ઉવટપાવન કરી છે—તેમજ તેમ કરવા પ્રયત્ન કરે છે દાખલા તરીકે ઇંગ્લેન્ડે હોગકોગમા જઈ ત્યાના રહેવામીઓ જોડે એવા બધા મગી લેગાઈ ગયા કે તેમણે એ નવી જાતિ ઉત્પન્ન કરી છે કે જેઓ ન હોગકોગવાસી કરેવાય કે ન ઇંગ્લેન્ડ કહેવાય નવા જાતાએવા પ્રદેશમા જઈ ત્યાના લોગે જોડે ઇંગ્લેન્ડે એટલા બધા મગી ગયા કે તેમણી જે નવી જાત

ઉત્પન્ન થઈ તેને ન પ્રહ્લવાસી ઠહેરાય કે ન ઇચ્છે કહેવાય પરતુ આવી રીતનું મિશ્રણ ભરતખડમા હજી પગ પેસારો કરી શક્યુ નથી આપણા દેશમા અચ્છે રાજનો પાયો બહુ દૃઢ થઈ ગયો છે, પહાણ અને મોગલોના રાજ કરતા પણ તે વધારે મજબૂત થયો છે, અને પોતાને રૂચતુ શિક્ષણ આપવા તથા પોતાના મુધારા વગેરેની છાપ પાડવા નિશાળ અને કોલેજોના દ્વાર તેમણે ખુના મૂક્યા છે છતા તેઓ હિંદુને અહિંદુ કરી ગયા નથી આજે પણ જુઓ કે હિંદુઓ વેદ વિધિને માને છે, આજે પણ હિંદુઓ મનુ વગેરે મહાત્માઓના કથા મુજબ વર્તે છે આજે પણ ગગાના બને તપ પર સવારથી સાજ સુધી હજારો હિંદુઓ-સમજીને કે વગર સમજે-શ્રદ્ધાથી કે અશ્રદ્ધાથી-એજ અસલની સર્વાર્થ સાધનાની ગાયત્રીની આરાધના કરી પોતાને કૃતાર્થ થએલા માને છે છતા કોણ કહે છે કે હિંદુઓનો વિલાપ સભવિત છે ? કોણ કહે છે કે હિંદુ જાતિ સમૂળી ઉખડી જશે ? રોગી હિંદુઓ ! તમે નિરાશ ન થાવો રસ્તો ભૂલેલા હિંદુઓ ! તમે વિશેષ અશ્રુપાત કરશો મા વિકૃત હિંદુઓ ! હવે તમે વધારે આક્ષેપ ન કરશો કારણ જુઓ, હવે રાત્રીનો છેડો આવે છે, જુઓ અધારા પૂર્ણ આકાશના પૂર્વ ભાગમા આર્પણના અજવાગાની રેખા સચારિત થતી જોવામા આવે છે જુઓ, એ સચારથી ભરતખડના ઇતિહાસ નજરે પડે છે,

અને વળી એ પણ જુઓ કે એ અજવાળાની જોડે જોડે કાગી-
આવાડનો વતની એક પ્રાણજી હાથમા ધવલ લઈ આવતો
નજરે પડે છે માટે હવે તમે ઉઠી ઉભા થાઓ. તે પુત્રાન
પરબ્રહ્મનુ નામ લ્યો, અને એજ અજવાળાની મદદથી ગ્ઝ્તા
શોધી કાઢી તમાગ પોતાના વામ તરફ ગમન કરો.

